

”Der har Gud og kongen satt meg”

En undersøkelse av sogneprest John Aas som en kirke- og samfunnsbygger i Gjerstad og Vegårshei prestegjeld under første halvpart av 1800-tallet

Master i teologi

Student: Ellen Gryting

Veileder: Førsteamanuensis Kristin Norseth

AVH501 Masteravhandling i kirkehistorie (30 studiepoeng)

Det teologiske Menighetsfakultetet

Høst 2010

Forsiden:
Bilde av John Aas
Foto: Ellen Gryting.
Maleriet henger i Gjerstad kirke.

Innhold

1.0 Innledende kapittel.....	5
1.1 Presentasjon og problemstilling.....	5
1.2 Teoretiske refleksjoner.....	5
1.3 Metode, kilder og litteratur.....	8
1.4 Disposisjon	10
2.0 En ung mann i en ung nasjon	11
2.1 Biografi	11
2.2 Nasjonal samtid og situasjon.....	13
2.3 Østre Nedenæs Provsti.....	15
2.4 Gjerstad Prestegjeld	16
2.4.1 Gjerstad udgjør et isoleret Dalføre, der afslutter sig i sig selv.....	16
2.4.2 Befolkning	17
2.4.3 Situasjonen i prestegjeldet.....	18
2.4.4 Industri og arbeid	19
Oppsummering	20
3.0 Kirke og menighet	21
3.1 Teologiske strømninger.....	21
3.2 Det norske universitets påvirkning på teologiutdannelsen.....	23
3.3 Gjerstad menighet – oppdras i den kristne tro.....	24
3.4 Prædiken blev foredragen med Tydelighed og Værdighed.....	27
3.5 Konventikkelplakaten og dissenterloven	28
3.6 Hvordan så Aas på lekmannsbevegelsen?.....	31
3.7 Den store kirkebyggingen på 1800-tallet	33
3.7.1 Gjerstad kirke – som del av den nasjonale reisningen	34
Oppsummering	38
4.0 Skolemannen Aas	40
4.1 Innføring av allmueskolen.....	41
4.2 Skolen etter 1827-loven	42

4.3 Skoleholdere og skoledistrikter	43
4.4 Større krav til lærernes kunnskapsnivå	45
4.5 Skolekommisjon	46
Oppsummering	46
5.0 Aas som stortingsmann og lokalpolitiker	48
5.1 Statsmakten under første halvdel av 1800-tallet.....	48
5.2 Sammensetningen av Stortingene.....	49
5.3 Aas' representantsperioder	51
5.4 Stortingsperioden 1836, 1836-37	51
5.4.1 Spor av Aas på Stortinget – om liggedagers opphevelse	52
5.4.2 Formannskapslovene	53
5.5 Stortingsperioden 1842	55
5.5.1 Spor av Aas på stortinget – ”Jødesaken”	55
5.6 Stortingsperioden 1845	57
5.6.1 Spor av Aas på stortinget – Enkeseteloven	58
5.7.2 En uoffisiell karakteristikkk av Aas.....	58
5.7 Da Aas var bortreist fra Gjerstad.....	59
5.8 Ekko fra Stortinget – John Aas' hilsningstale	60
Oppsummering	61
6.0 Konklusjon.....	63
Kilder	68

1.0 Innledende kapittel

1.1 Presentasjon og problemstilling

John Aas tilhørte det første kullet som tok teologisk embetseksamen ved det nye universitetet i Christiania. Han ble uteksaminert i 1818, og i 1820 ble den unge presten sogneprest i Gjerstad og Vegårshei prestegjeld. Der virket han som sogneprest i 46 år og var i denne perioden en innflytelsesrik mann i sitt lokalsamfunn, og etter hvert også Gjerstads første ordfører. Aas ble også valgt til stortingsrepresentant i flere stortingsperioder, og var på denne måten med på å sette spor i Norges politiske landskap. John Aas var embetsmann i tiden etter at Norge fikk egen grunnlov i 1814, og nasjonen fikk større selvbestemmelsesrett etter at Stortinget og Regjeringen ble etablert. Embetsmannsstanden hadde en særlig samlende og byggende funksjon for nasjonen i denne perioden, som historikeren Jens Astrup Seip kaller embetsstandens stat.¹ På denne måten kommer John Aas' engasjement både for nasjonal- og lokalsamfunnet til syne.

Jeg har fått interesse for sogneprest John Aas, da jeg selv er fra Gjerstad. Han har satt dype spor som fortsatt er synlige 150 år etter. Som gjersdøling hadde jeg hørt om sognepresten John Aas ved forskjellige anledninger, kanskje først og fremst i forbindelse med Gjerstad kirke som han var med på å reise. Det lokale historielaget i Gjerstad har også gitt ut flere bøker som handler om den første halvpart av 1800-tallet hvor sognepresten John Aas blir omtalt. I kombinasjon med mine teologistudier har dette pirret interessen min ytterligere for å finne ut mer om John Aas: Hva slags prest var John Aas, og hvilken rolle spilte han i Gjerstad og Vegårshei prestegjeld? Dette er min hovedproblemstilling. For å kunne svare på dette vil jeg undersøke hva han gjorde og hvordan han virket som embetsmann, og se ham i forhold til prestegenerasjonen før ham – ofte kalt “opplysningspresten”.

1.2 Teoretiske refleksjoner

Begrepet ”opplysningsprest” brukes gjerne om prester som virket fra midten av 1700-tallet til godt utpå 1800-tallet. John Aas virket som sogneprest i Gjerstad i denne perioden, men kan han kalles en opplysningsprest? For å svare på dette vil jeg se nærmere på professor Arne Bugge Amundsens beskrivelse av opplysningsprestene Niels Hertzberg (1759-1841)² og

¹ Seip (1997) s. 61

² Amundsen. Utdypende artikkel om Niels Hertzberg på www.snl.no.

Hieronymus Heyerdahl (1773-1847).³ Disse prestene virket noe tidligere enn Aas, men de kan gi et generelt godt bilde av hva som menes med opplysningsprest.

Opplysningsprestene ønsket først og fremst å fremme kristen fromhet og tro, og de hadde gjerne et stort samfunnsengasjement og interesse innen naturvitenskap. På hvilken måte samfunns- og naturvitenskapsengasjementet kom til uttrykk kunne i noen grad variere, både i forhold til de lokale behovene og prestens personlige egenskaper. Men det er fullt mulig å presentere noen generelle hovedtrekk.

Karakteristisk for opplysningspresten på slutten av 1700-tallet og innpå 1800-tallet var at han som oftest var sønn av en embetsmann, eller i det minste kom fra en familie med solid økonomi. De fleste hadde sin utdanning fra universitetet i København. Først etter 1813 startet undervisningen ved Det norske universitetet i Christiania. Prestene hadde gjennom sitt embete en viktig samfunnsrolle og i stor grad utøvende makt innenfor sitt prestegjeld. Gjennom enevoldstiden var embetspresten blitt kongens ”ansikt” i lokalsamfunnet, og presten sto i direkte tjeneste for kongen. Det var særlig tre roller embetspresten skulle fylle – han var folkeoppdrager, forbilde og far for sine menigheter.⁴ Akkurat som kongen var ”far” for innbyggerne i staten, var presten ”far” for sognebarna. Og på samme måte som barna skulle gi akt på sine foreldre, skulle folket vise respekt for embetsmannen og kongen. Presten hadde ansvar for å forvalte statens eneste tillatte religion og lære folket opp i denne.⁵

En av prestens hovedoppgaver var å oppdra menigheten i den kristne tro. I all hovedsak skjedde dette gjennom skolegang og konfirmasjonsundervisning, men også gjennom prekenen under gudstjenestene og katekisering av konfirmerte. Mange opplysningsprester var særlig interessert i å utvikle skolesystemet og utdanne nye lærere, og la ned mer arbeid i dette en loven påla. De la også ned stor innsats for at bøndene skulle se verdien av skolegang.⁶ Utover 1700-tallet ble det i tillegg etter hvert mer vanlig at Pontoppidans katekismeforklaring og huspostiller fantes i bondehjemmene.⁷ Opplysningsprestens intensjon var i all hovedsak å fremme fromhet og motivere til kristen tro. Gjennom visitasordningen kontrollerte biskopene

³ Amundsen (2005) s. 286-294. I tillegg har Amundsen skrevet en utdypende artikkel om Hieronymus Heyerdahl på www.snl.no.

⁴ Amundsen: Utdypende artikkel om Hertzberg www.snl.no.

⁵ Løvlie (2003) s. 63

⁶ Amundsen: Utdypende artikkel om Hertzberg www.snl.no.

⁷ Amundsen (2005) s. 294

at sogneprestene utførte sine plikter som oppdragere og åndelige ledere, og at sognebarna skikket seg vel.

De fleste prestene ved overgangen til 1800-tallet var teologisk preget av rasjonalismen⁸ og et annet karakteristisk trekk ved opplysningsprestene var at mange var opptatt av vitenskapelige spørsmål og flere drev med naturvitenskapelig forskning. Det var også flere som studerte vitenskapelige fag i tillegg til teologien. Jordbruk var svært viktig for prestene, særlig fordi hovedinntekten deres kom fra prestegårdssdriften. Flere opplysningsprester drev med forskjellige jordbrukseksperimenter på prestegården, og gjorde prestegårdene til mønsterbruk. De kunne for eksempel gjøre ulike forsøk med potet- og korndyrking, og oppgi resultatene til Det Kongelige Selskap for Norges Vel, som ble stiftet i 1809.⁹ Også bøndene i sognet lærte av eksperimentene.¹⁰

Prestegården kunne også regnes som et ”kultursenter” i bygden. Selv om det ikke må være noen sammenheng mellom rasjonalisme og folkeopplysning, var det mange prester som så det som en viktig del av arbeidet å fremme folkeopplysning. Flere prester etablerte leseselskaper i prestegjeldene som skulle gjøre kunnskapsfremmende litteratur tilgjengelig for bøndene. Aktuelle temaer kunne være gårdsdrift med fokus på jord- og skogbruk. Opplysningsprestene hadde et bredt samfunnsengasjement og mange av dem ønsket noe nytt og annerledes enn forgjengerne deres. De arbeidet med iver, selvoppofrelse og pågangsmot.¹¹

Opplysningspresten hadde stor omsorg for folket i prestegjeldet, og i beste mening kunne han gå langt for å forsøke å forandre folkekulturen. Særlig i forhold til alkoholmisbruk, nattefriing og samværsformer.¹² Helsefremmende arbeid og fattigomsorg, som tradisjonelt var kirkens ansvar, var også viktige oppgaver som opplysningspresten tok seg av. Drivkraften bak samfunnsengasjementet hadde først og fremst en bibelsk forankring og et relativt stort ønske fra prestens side om at det skulle tjene til det beste for folket og samfunnet.

⁸ Haanes (1998) s. 52. De fleste prestene i rasjonalismen var suprarasjonalister. Det vil si at de sto i en mer konservativ retning innenfor opplysningstidens teologi og forkynte ”den gamle kristendom”. De var blant annet opptatt av moral.

⁹ Om Norges Vel www.norgesvel.no.

¹⁰ Amundsen: Utdypende artikkel om Hertzberg www.snl.no.

¹¹ Amundsen (2005) s. 287

¹² Amundsen: Utdypende artikkel om Hertzberg www.snl.no.

Lokal og nasjonal politikk var også en viktig arena for opplysningsprestene og andre embetsmenn. Etter Grunnloven i 1814 vokste den politiske interessen i Norge, og embetsstanden dominerte det politiske bildet frem til midten av 1800-tallet. På den ene side vil det her være av interesse å se hvordan presteembetet framsto i brytningen mellom enevoldstiden og embetsmannen som kongens representant. Det vil på den annen side også være av interesse å se hvordan presteembetet framsto i folkestyret der demokratiet stadig gjorde seg sterkere som styreform etter 1814, særlig etter at formannskapslovene av 1837 ble innført. Fra 1840-årene var også tiden da frivillige organisasjoner og bevegelser vokste fram i samfunnet, blant annet misjonsorganisasjoner og dissentermenigheter. Disse fikk en stor innvirkning på samfunnet blant annet fordi organisasjonene hadde et bredt sosialt nedslagsfelt og gjerne ble strukturert etter demokratiske prinsipper. Vanlige folk fikk ledertrening gjennom ulike verv. Selv om organisasjonene siktet seg inn mot politikken, ble de likevel en skole for den store politikken.¹³ To viktige forutsetninger i den forbindelse var opphevelsen av Konventikkelplakaten i 1842 som ga lekfolket forsamlingsrett, og den første Dissenterloven i 1845 som ga ikke-lutherske samfunn rett til å etablere seg i landet.

Jeg har funnet det nyttig å bruke denne beskrivelsen av opplysningsprester for å undersøke om beskrivelsen også passer på sognepresten John Aas. Ut fra disse perspektivene ønsker jeg å finne ut om Aas framsto som tidstypisk i hans arbeid som prest, eventuelt om det fantes innslag hos Aas som gjorde ham til representant for en ny type prest. Hvilke faktorer var det i så fall som skilte ham fra den klassiske forståelsen av opplysningspresten eller den såkalte ”potetpresten”?

1.3 Metode, kilder og litteratur

Jeg bruker vanlige historiske metoder. Avhandlingen er ikke en biografi om John Aas, jeg har først og fremst vært opptatt av sogneprest John Aas som embetsmann i det unge Norge. Denne avhandlingen har hatt en tids- og omfangsbegrensning og kildetilfanget har vært svært stort. Med ett semester til rådighet har jeg måttet konsentrere meg om utvalgte sider ved hans virke. For eksempel har Aas skrevet prekennotater gjennom alle årene han virket som sogneprest. Jeg har ikke lest gjennom alle, men tatt noen stikkprøver. Det samme gjelder brevsamlingen med brev som John Aas skrev til sogneprest Andreas Faye i naboprestegjeldet. I tillegg er det flere dokumenter i arkivene som jeg har måttet la ligge. Gjerstad historielag har

¹³ Norseth (2007) s. 40

brukt en del av arkivmaterialet om John Aas i bøkene de har gitt ut, men det har ikke blitt skrevet en masteravhandling om ham tidligere. Her er det stoff nok til en PhD, hvis noen skulle være interessert i det.

Jeg har besøkt arkivet til Gjerstad historielag, Aust-Agder arkivet i Arendal, Statsarkivet i Kristiansand og Riksarkivet. I arkivet til Gjerstad historielag finnes det flere dokumenter og små notater som John Aas har skrevet. Disse gir blant annet et innblikk i Aas' tanker om ulike forhold i prestegjeldet, oversikt over prestegårdsdriften og byggingen av Gjerstad kirke. Jeg har slett ikke brukt alt, men hovedsakelig de dokumentene der Aas forteller om den første lekpredikanten i Gjerstad, beskrivelsen av Gjerstad og Vegårshei og om brennevinsmisbruket i bygda. I tillegg har jeg henvist til et par dokumenter om prestegårdsdriften.

I Aust-Agder arkivet har jeg først og fremst tatt for meg John Aas personalia og Gjerstad kommunearkiv. I kommunearkivet finnes blant annet dokumenter om fattigomsorgen og skolen i Gjerstad. Her har jeg valgt å konsentrere meg om dokumentene som handlet om skolen. I boksen med John Aas' personalia var blant annet karakterbøkene hans, noen brev fra hans far og prekensamling fra tiden han var i Gjerstad. Her har jeg henvist til prekene hans.

I statsarkivet i Kristiansand har jeg søkt i Gjerstad prestearkiv. Her finnes journalbøker og kopibøker, der Aas hovedsakelig skrev av innkomne og utsendte brev i forbindelse med prestejenesten. Jeg har brukt kopiboken for 1816-1839 og journalboken for 1840-1910. I tillegg har søkt i arkivet til biskopen i Kristiansand. Her er hovedsakelig kopibøker og visitasberetninger fra biskopen og prestens visitaser. Jeg har tatt utgangspunkt i Jacob von der Lippes visitasberetninger fra 1841, 1849 og 1861.

Til slutt har jeg vært i Riksarkivet i Andreas Fayes privatarkiv. Her finnes det flere brev som John Aas har skrevet til Andreas Faye. Jeg har ikke lest gjennom alle, men refererer til et par av dem.

Når det gjelder John Aas' politiske engasjement, har det dessverre vært færre kilder. Hovedgrunnen til det er at man ikke startet med å ta referater fra stortingsforhandlingene før i 1857, flere år etter at Aas var stortingsrepresentant. Dermed har jeg ikke kunnet kartlegge

Aas' virksomhet og standpunkt på Stortinget så godt som jeg gjerne ville. Men ut fra hans handlinger og andre kilder kan man få et visst inntrykk av hans politiske ståsted.

Jeg bruker av en del sitater i denne avhandlingen. Sitatene er etter min mening med på å fremheve John Aas' karakter og gi et mer helhetlig bilde av ham. De fleste sitatene er fra hans egen hånd. Ellers har jeg brukt annen relevant faglitteratur for å underbygge den historiske konteksten.

1.4 Disposisjon

Jeg har valgt å konsentrere denne fremstillingen om de aspekter ved John Aas og hans virke som kan svare til ”opplysningspresten” som jeg har beskrevet i kapittel 1.2. Kapittel to gir hovedsakelig en presentasjon av John Aas og tiden han virket i. I kapittel tre beskriver jeg menighetspresten Aas med hovedvekt på hans side som åndelig leder. I det fjerde kapittelet beskriver jeg skolemannen Aas og hans engasjement for skole og utdanning. I kapittel fem tar jeg for meg nasjonal- og lokalpolitikeren John Aas. Og til slutt i konklusjonen vil jeg diskutere John Aas og hans virke i lys av ”opplysningspresten”.

2.0 En ung mann i en ung nasjon

John Aas vokste opp på begynnelsen av 1800-tallet da Norge gikk gjennom flere store endringer. Jeg vil her plassere John Aas i den historiske konteksten for å få et inntrykk av tiden han levde i. Derfor vil jeg kort presentere bakgrunnen til John Aas, noen enkelte viktige hendelser i Norges historie, noen samtidige kjente personligheter og embetsmannens plass i det norske samfunnet.

2.1 Biografi

John Aas ble født på Røros 17. oktober 1793 og var tredjemann i en søskenflokk på åtte¹⁴. Han døde på prestegården i Gjerstad 4. april 1867, 74 år gammel.¹⁵ Faren hans, Johannes Johnsen Aas (1749 – 1836) var proviantskriver ved Røros kobberverk. Det var John Aas sin tipptippoldefar, Hans Olsen Aas (1557 – 1673),¹⁶ som var den første til å oppdage kobberet på Røros. John Aas trekker selv linjene tilbake til ham i *Efterretninger om Røraas Kobberverk og Præstegjeld*:

«Min Fader var [...]en yngre Søn af gamle **John Aasen**. Denne min Bedstefader, der efter ovenstaaende var en Sønnedatter-Søn af Hans Olsen Aasen, var født 1705; Efter ham er jeg opkaldet. Hans Enke, **Gertrud Aasen** levede til 1797, og lærte mig, der var 4 Aar gammel, at kjende de første Bogstaver.»¹⁷

Som John Aas sier, lærte han å lese av sin farmor. Siden gikk han på kobberverkets Almueskole der han utmerket seg som elev. Sognepresten på Røros og kobberverkets direktør la merke til hans lærevillighet og fikk overtalt familien hans til å sende ham på latinskolen i Trondheim, hvor han også begynte i 1805 og gikk i 8 år.¹⁸

I 1813 ble han student ved det nyopprettede universitetet i Christiania¹⁹ med karakter laud²⁰ og tok i 1815 examen philos. med samme karakter. I 1818 var Aas blant de 18 første som tok teologisk eksamen. Han fikk karakteren *laud et quidem egregie* (beste karakter med

¹⁴ Aas (1846) s. 338

¹⁵ Faye (1999 [1869]) s. 145

¹⁶ Hans Olsen Aasen var bonde på Aasen, og den første som oppdaget kobberet på Røros. Sogneprest John Aas er nedstammet i 6 ledd fra ham. Sagnet som fortelles om Hans Olsen Aas kan leses på hjemmesiden til Bergstaden Røros: <http://www.bergstaden.org>

¹⁷ Aas (1846) s. xxviii

¹⁸ Faye (1999 [1869]) s. 143

¹⁹ Det norske Universitet ble opprettet 1811, men den første undervisningen startet først i 1813.

²⁰ Laud er en forkortelse for *laudabilis* "rosverdig". (www.snl.no)

utmerkelse) som satte ham øverst på listen over kandidatene, og slik har han blitt sett på som den første student ved det norske Universitet.²¹ Han var med på å stifte Studentersamfundet i 1813, hvor han også var leder en periode.²² Aas ble 18. jan 1819 kapellan pro loco²³ til Agershuus Slotskirke og Agers Menighed, og halvannet år senere ble han den 28. des 1820 kalt til sogneprest i Gjerstad prestegjeld.²⁴ Der overtok han kallet og prestegården etter sogneprest Søren Georg Abel (1772-1820).²⁵ Prestegårdsdriften var viktig siden det var prestens hovedinntektskilde. Gjerstad sogn hadde i Abels tid lidd under brennevinets misbruk, noe Aas gjorde sitt for å endre.

I 1826 giftet hans seg med Anna Baun, som var datter til en klokker og skolelærer i Risør. De fikk ingen barn. Gjennom sin tid i Gjerstad tok Aas seg av skolevesenet, utdannet bondegutter til skolelærere og opprettholdt den eksisterende fattigkassen. Det å være sogneprest innebar å være prestegårdsbestyrer og han satte seg grundig inn i gårdsdrift og jordbruk og gjorde prestegården til et mønsterbruk. Han hadde også en viktig rolle i byggingen av Gjerstad kirke som står i dag. I 1846 ble John Aas valgt til prost i Aust Nedenes prosti og det var han i 19 år, fram til 1865.²⁶ Med prostestillingen kom flere arbeidsoppgaver og den bidro nok også til høyere inntekt. Prosten skulle blant annet foreta visitaser i prostiet og sende inn visitasberetninger til biskopen i Kristiansand. Som prost hadde også Aas en viktig rolle i arbeidet med skolen da prosten blant annet sto for eksaminasjonen av skolelærere, såkalte ”prosteeksamen”.²⁷

John Aas var engasjert i politikken; i 1838 ble han Gjerstads første ordfører (fra 1838-42), og han var en av Nedenæs og Robygdelagets Amts representanter ved de ordentlige Storting 1836, 1842 og 1845, og det ved det overordentlige Storting 1837.²⁸ Det er klart at samfunnsengasjementet Aas viste i Gjerstad må sees i sammenheng med presteembetet. Likevel viste han et engasjement utover det embetet krevde, som også var grunnen til at han

²¹ Faye (1999 [1869]) s. 143

²² jf. Wasberg, F. Chr. i Aftenposten 27. september 1963.

²³ Kapellan pro loco tilsvarende kallskapellan.

²⁴ Moe (1845) s. 10

²⁵ Aas (1999 [1869]) s. 137

²⁶ Faye (1999 [1869]) s. 144

²⁷ Haraldsø (1997) s. 25

²⁸ Faye (1999 [1869]) s. 144

21. aug. 1866 ble utnevnt til Ridder av St. Olavs Ordenen ”for lang og fortjenestefuld Embedsvirksomhed”.²⁹

Andreas Faye sa etter John Aas død at hans navn ville leve gjennom generasjoner, og nå over 150 år etter er dette fortsatt tilfelle. I sammenhenger innenfor helse, politikk og skole dukker John Aas som regel opp som en person som har betydd mye på disse områdene. Det gjør John Aas til en interessant mann også for vår tid, og jeg vil dele noen av de ord Faye skrev om hans virke i Gjerstad som understreker hans anseelse:

”Vist er det, at John Aas's navn vil leve i kjært Erindring gennem Generationer i Gjerestad og Vegarsheien, han vil mindes som en dygtig Lærer og ualmindelig afholdt Sjelesørger, ligesom han ogsaa har havt en saare gavnlige Indflytelse paa Præstegjeldets Ordenstilstand og Moralitet, og ikke mindst ved det Exempel, som han i sitt huuslige Liv, ved en afholdt christeligsinde Hustrus Side, gav den Menighed, som han viede sine utmærkede Evner, sin sjeldne Dygtighed og de mange Arbeidsdage i Viingaarden, som Herren forundte ham.”³⁰

2.2 Nasjonal samtid og situasjon

For å tegne et bilde av den nasjonale konteksten sogneprest John Aas virket i, er det noen motsetninger som er viktig å ha i tankene. Det går særlig på spenningen mellom enevelde og folkestyre, og spenningen mellom embetsmenn og bønder.³¹ Da John Aas kom til Gjerstad i 1820 hadde Norge vært gjennom, og var fortsatt i, en stor politisk endringsprosess. Tiden mellom 1814 - 1848 var en brytningstid mellom kongesuverenitet og folkesuverenitet.³² Denne brytningstiden må sees i sammenheng med overgangen fra Danmark-Norge til Norge kom i union med Sverige. Norge kjempet for å bli en selvstendig og fri stat, og det skapte en nasjonal fellesskapsfølelse eller en nasjonal bevegelse.³³ De som støttet denne nasjonale bevegelsen og som ønsket seg egen fri nasjon var hovedsakelig embetsstanden. Embetsstanden dominerte også de første Storting etter 1814, før bondestanden etter hvert ble godt representert. John Aas tilhørte den siste generasjon prester som hadde ”røtter” i eneveldet, der han i kraft av sitt embete hadde utøvende makt i samfunnet. Samtidig var han også med på starten av dette nye som vokste fram; demokratiet som ble innført 1814 og

²⁹ Faye (1999 [1869]) s. 146

³⁰ Faye (1999 [1869]) s. 146

³¹ Høverstad (1930) s. 261

³² Høverstad (1930) s. 1

³³ Seip (1997) s. 51

makten som gradvis ble overført fra kongen til folket. I praksis skjedde det ikke noen endring over natten, men gradvis og nettopp i denne brytningstiden blir embetsmannen Aas stående i en posisjon med utøvende makt samtidig som embetsmannen etter hvert fikk en mindre avgjørende innflytelse i samfunnet. Aas er oppdratt med tanker og ideer som peker inn i den nye tiden. I denne tiden skjer det også en organisasjonsutvikling der nasjonale organisasjoner vokser frem, som for eksempel Det Kongelige Selskap for Norges Vel.³⁴

Før 1814, bare seks år før John Aas kom til Gjerstad, lå Norge fortsatt under Danmark. Dette innebar blant annet at Norge ble styrt fra København. Embetsmennene var kongens representanter i lokalsamfunnet som sørget for håndhevelse av lov og orden, og i kraft av embetet utøvde de stor makt i samfunnet. Slik var det også for sognepresten John Aas i Gjerstad. Ved Grunnloven i 1814 ble demokratiet innført som styreform, og det skjedde en maktforskyvning ved at Kongen, Regjeringen og Stortinget nå delte makten. Da *Formannskapslovene* av 1837 kom ble makten ytterligere desentralisert. Dette var også et viktig bidrag til ytterligere demokratisering og større folkestyre. I teorien var alle stemmeberettigede menn kandidater til Formannskapet og ordførervervet. Likevel var det ikke uvanlig at presten fikk dette vervet, siden han hadde utdanning, kunnskap og hadde tilegnet seg mye relevant erfaring gjennom sitt embete som krevdes for å fylle ordførervervet. John Aas ble den første ordføreren i Gjerstad i 1838.³⁵

Norge fikk sitt første universitet i 1811,³⁶ tre år før forbindelsen til Danmark ble brutt og Norge kom i union med Sverige. Tidligere hadde nordmenn måttet dra til Universitetet i København for høyere utdanning og embetseksamen. Det var veldig heldig for Norge at Universitetet i Christiania ble konstituert før bruddet med Danmark skjedde. Sammen med Grunnloven i 1814 og opprettelsen av egen regjering og storting samme år, ble Universitetet i Christiania et viktig bidrag i den nasjonale dannelsen.

Selv var Aas født mens opplysningstidens ideer fortsatt var rådende, og før de nasjonalromantiske strømningene hadde gjort seg fullt gjeldende her i Norge.

Opplysningstidens politiske ideer ligger for eksempel til grunn for Norges grunnlov av 1814.

³⁴ Det Kgl. Selskap for Norges Vel ble stiftet i 1809. I begynnelsen drev Norges Vel et allsidig arbeid som utgivelse av skolebøker, gav lån til nye industrielle tiltak, delte ut stipender, arbeidet for et eget norsk universitet m.m. I 1829 ble Norges Vel omorganisert til en sentralorganisasjon for landbruksselskaper. (www.snl.no)

³⁵ Faye (1999 [1869]) s. 144

³⁶ Høverstad (1930) s. 5

Samtidig vokste det ved århundreskiftet fram en sterkere nasjonalfølelse, og tanken om å fremheve det som var særegent for Norge. Denne perioden fra første halvpart av 1800-tallet omtales som nasjonalromantikken, og for Norge var særlig den norske bondekulturen viktig. Det ser vi blant annet gjennom personer som Henrik Wergeland (1808-1845), Ivar Aasen (1813-1896)³⁷ og Aasmund Olavsson Vinje (1818-1870) som bidro sterkt til å fremme den norske kulturen.

2.3 Østre Nedenæs Provsti

Gjerstad prestegjeld lå under *Nedenæs Provsti*, som igjen tilhørte Christiansands Bispedømme. På den tiden omfattet Christiansands Bispedømme både Stavanger, Agderfylkene og Telemark. I løpet av den tiden Aas var sogneprest i Gjerstad, var Christian Sørensen (1765-1845) biskop i Kristiansand Stift fra 1811-1823, Johan Storm Munch (1778-1832) fra 1823-1832, Mathias Sigwardt (1770-1840) fra 1832-1840 og Jacob von der Lippe (1797-1878) fra 1841-1874.³⁸ Flere av disse biskopene satt på Stortinget. Både Sigwardt og etterfølgeren von der Lippe stod for en luthersk ortodoksi og kirkelighet,³⁹ i likhet med lærerkreftene ved det nye Universitetet i Christiania.

De prestegjeldene som utgjorde Nedenes Prosti var: Gjerstad, Sønedeled, Holt og Åmli. I Holt prestegjeld var Andreas Faye (1802-1869) sogneprest og skolelærer. I 1839 ble Holt seminar opprettet som ett av de første i landet. Seminaret skulle utdanne lærere til allmueskolen. De grundtvigianske idéer om en folkeopplysning slo rot blant de mange hundre som gikk gjennom seminariene i 1840-årene,⁴⁰ og som selvfølgelig var med å prege samfunnet. John Aas hadde stort engasjement for allmueskolen og utdanningen av lærere, og i den forbindelse hadde han et nært samarbeid med Andreas Faye. Disse to ble også svært gode venner.⁴¹

³⁷ John Aas kjente til Aasen. I et brev til Faye 1861, fortalte han at han hadde truffet Ivar Aasen om bord på dampskipet på vei til Christiania. Senere kom Aasen også på besøk til Aas i Gjerstad. Utdrag fra brevet er gjengitt i *Fortegnelse over Ord af Almuesproget i Gjerstad og Wigarsheien*, s. 76.

³⁸ Biskopene i Den norske kirke 1537-2009 hentet fra <http://www.kirken.no>

³⁹ Molland (1979) s. 113

⁴⁰ Molland (1979) s. 273

⁴¹ Som kommer fram av brevvekslingen mellom John Aas og Andreas Faye. Oppbevares i Riksarkivet.

2.4 Gjerstad Prestegjeld

2.4.1 Gjerstad udgjør et isoleret Dalføre, der afslutter sig i sig selv

Gjerstad er en innlandskommune, plassert mellom Kragerø og Risør kommune. Disse tre kommunene ligger som en trekant, hvor Kragerø og Risør møtes ved kysten og Gjerstad ligger innenfor. Da John Aas kom til Gjerstad var veinettet dårlig utbygget, og Gjerstadvannet var en hovedferdselsåre som strakk seg fra Gjerstad kirke til havet ved Søndeled. Fra midten av 1800-tallet ble flere veier forbedret og en del nye kom til. Blant annet ble veien langs Gjerstadvannet bygget i ca. 1863.⁴² Det betyr at framkosten for John Aas kunne være nok så strabasiøs, særlig vinterstid med dårlige veier og kanskje usikker is på vannet. Faye skriver at Aas hadde en "ualminnelig sterk helbred", som gjorde at han greide de "ofte besværlige Annexreiser til Vegarsheien".⁴³ Det var to veier som gikk over til Vegårshei, der den lengste var den eneste brukelige veien om vinteren, som stolpevei.

Om Gjerstad prestegjelds beliggenhet og topografi skriver John Aas:

"Gjerstad udgjør et isoleret Dalføre, der afslutter sig i sig selv; ved Enden ligger kun den en Handelsplads, Riisør, med hvilken By Sognet end ikke står i umiddelbar Berørelse, da Søndeled Sogn ligger imellem begge. Den store Postvei går tvers over Sognet nederst, og tjener kun til at sætte Sognet i ringe Forbindelse med Nabosognene; al Trafik skeer med Riisør alene, og man kommer kun lidet i Berørelse med Naboerne. De mindre Veie, der føre til Nabopræstegjeldene i alle Retninger, give af samme Grund ingen Anledning til nøiere Bekjendtskab med andre Bygders Indvånere. Vanddraget ender sig inden Sognet, så at Naboerne ingen Færdsel have gjennem Sognet.

Vegårsheien er i alt dette forskjellig situert fra Hovedsognet. Det er en udbredt Fjeldflade, en Fjerdedeel viidere end Gjerstad, med Driftevei til forskjellige Steder: Riisør, Tvedestrand og Arendal. Denne Omstændighed bidrager til at sætte Beboerne i Forbindelse med forskjellige Fremmede, og da den store Oplandsvei fra Omli og Telemarken går derigjennem til Arendal, haves Berørelse med og Kjendskab til Fjeldstuen, som det hedder."⁴⁴

⁴² Aas (1999 [1869]) s. 15 (Fotnote 17)

⁴³ Faye (1999[1869]) s. 145

⁴⁴ Aas. *Karakteristik af Gjerstads og Vegaarsheiens Beboere* Gjerstad Historielag

2.4.2 Befolkning

På 1800-tallet skjedde en voldsom befolkningsvekst i Norge, en fordobling i løpet av få år. I 1665 hadde Norge 440 000 innbyggere, 1822 hadde folketallet nådd den første millionen og i 1890 den andre millionen.⁴⁵ Den samme tendensen gjaldt i Gjerstad sogn, og innbyggertallet ble fordoblet i løpet av en relativ kort periode. Aas skriver at folketallet var ganske lavt i årene 1664 og 1666 da presten ble pålagt å telle innbyggerne i prestegjeldet. Den gang omfattet Gjerstad prestegjeld både Gjerstad, Vegårshei, Sønedeled og Risør sogn. Prestegjeldet hadde et innbyggertall på 2665, hvor av 440 tilhørte Risør. I 1817 utgjorde innbyggertallet i Gjerstad sogn ca 1400, og i 1845 hadde folketallet økt til 2450.⁴⁶ Siden da har folkemengden i Gjerstad holdt seg relativt stabilt og ved siste folketelling i 2009 hadde Gjerstad 2496 innbyggere.⁴⁷ Det vil si at i løpet av tiden Aas virket i Gjerstad skjedde det en stor befolkningsøkning, noe som betyr at menigheten måtte ha en lav gjennomsnittsalder. Selv var Aas 27 år da han kom til Gjerstad. Han var en ung prest for en ungdommelig menighet, og som embetsmann representerte han også det unge Norge.

Aas har gjort seg noen tanker om innbyggerne i de to sognene og har kommet med en artig skildring av gjerstdølen og vegårsheingen, i sin *Karakteristik af Gjerestads og Vegaarsheiens Beboere*:

”I Vegårdsheien er Beboeren snaksom, bekjendt med hvad der skeer andetsteds, raak i sin Gang, gjestfri og glad i Andres Besøg, behagelig af Udseende!

I Gjerestad er Indvåneren fåtalende, uinteressert for Fremmede, langsom i sin Gang og af mindre livlige Træk – hvad Under da, at Folk fra Byerne, Biskop, Kaptaine og Øvrighed indtages af de Første!”⁴⁸

Det kan i det minste se ut til at det var noen forskjeller mellom de to bygdene som var utgjorde prestegjeldet. Det kan ha sin årsak i Gjerstad sogns geografiske beliggenhet som Aas har beskrevet når det gjelder bygdens kontakt med nabosogn og byer. Det kan nesten se ut som det var noen kulturelle forskjeller også. Hvorvidt denne skildringen er beskrivende i dag, får bli opp til den enkelte å bedømme.

⁴⁵ Statistisk sentralbyrå: *Befolkning* (www.ssb.no).

⁴⁶ Vevstad (1987) s. 6

⁴⁷ Statistisk sentralbyrå: *Befolkningsendringer i kommunene. 1951-2010* (www.ssb.no).

⁴⁸ Aas. *Karakteristik af Gjerestads og Vegaarsheiens Beboere*. Gjerstad Historielag.

2.4.3 Situasjonen i prestegjeldet

Forgjengeren til John Aas var sokneprest Søren Georg Abel (1772-1820),⁴⁹ far til den berømte matematikeren Niels Henrik Abel (1802-1829). Han var prest i Gjerstad prestegjeld 1803-1820. I 1812 ble Vegårshei sogn lagt til Holt sogn.⁵⁰ Da John Aas kom til Gjerstad i 1820, besto prestegjeldet kun av ett sogn med én kirke; Gjerstad. Aas var også prest i Kragerø og Sannidal i seks år, frem til Vegårshei sogn igjen ble en del av Gjerstad prestegjeld i 1828.⁵¹

Krigen 1807-1814 hadde satt sitt preg også i Gjerstad, da mange var blitt svært fattige. På grunn av kornmangelen hadde mange satt seg i gjeld til jernverkseieren,⁵² som solgte korn han hadde fraktet med skip fra Danmark. I tiden da S. G. Abel var prest i Gjerstad hadde brennevinet blitt et stort problem i bygda, og problemene økte ytterligere da brennevinsbrenningen ble legalisert i 1816. Fattige brukte kornbidraget til å brenne brennevin, som gav dem mer penger til kaffe og brød. Tjenerne i Gjerstad fikk et åkerstykke som lønn. Der satte de poteter som de lagde brennevin av og solgte med god fortjeneste. Til og med tjenerne på Prestegården fikk åkerlapper som lønn. Og ikke minst ille var det at prestegården var blitt det største utsalgsstedet for brennevinet.⁵³ Konen til S. G. Abel var sterkt alkoholisert, antagelig hadde hun hatt et alkoholproblem allerede før de giftet seg. Dette ble selvsagt en belastning for S. G. Abel, og han var heller ikke selv noen avholdsmann. På dette området var det derfor mye Aas måtte ta tak i da han overtok presteembetet i:

Ved min Ankomst i 1821 havde Misbrugen naaet en frygtelig høide. En af Præstens Medhjelpere spurgte om jeg drak Brændeviin og skraaede Tobak, og da jeg benægtede det, svarede Manden: aa saa! Søren var ligedan i Førstningen, men lærte snart begge Dele, saa I lære det nok!”⁵⁴

Gjerstad Prestegjeld trengte antagelig en ung prest med pågangsmot til å ta over kallet etter S.G. Abels død. Selv ble Aas sterkt engasjert i måteholdsarbeidet.

⁴⁹ Søren Georg Abel satt på det overordentlige Ting 1814. (Aas (1869) s. 142)

⁵⁰ Aas (1999 [1869]) s. 140

⁵¹ Faye (1999 [1869]) s. 143

⁵² Jeg antar at det er Jacob Aall (1773-1844) det er tale om. Han eide Næs Jernverk og drev et skipsrederi. Under Napoleonskrigene skaffet han kornforsyninger fra Danmark som han solgte til distriktene rundt. (www.sn1.no).

⁵³ Aas. *Liighed mellom 1816 og 1857*. Gjerstad Historielag

⁵⁴ Aas. *Liighed mellom 1816 og 1857*. Gjerstad Historielag

Etter de harde krigsårene ble det etter hvert de økonomiske forholdene bedre i Norge. John Aas så det den økende velstanden i sammenheng med det økende brennevinsmisbruket.⁵⁵ De samme tendensene gjaldt også for resten av landet, og i den forbindelse ble det dannet flere spare- og nøysomhetsforeninger som hadde til formål å fremme sedelighet. Det var etablert flere slike foreninger i Kristiansands stift. Flere av disse foreningene ønsket også å motvirke brennevinsdrikkingen.⁵⁶ Først i 1830-årene kom det nasjonale gjennombruddet for måteholdsbevegelsen som en reaksjon på det økende brennevinsmisbruket i løpet av 1820-årene.⁵⁷

2.4.4 Industri og arbeid

Skogbruk og jordbruk var hovednæringen i Gjerstad på 1800-tallet. Jordbruket begrenset seg stort sett til det man trengte til egen husholdning. Hovedsakelig fordi avsetningen på jordbruksvarer ikke ble god nok til at det lønte seg, da det var en lang og kronglete vei til kjøpstedene. Tømmer var derimot en viktig inntektskilde. Det ble fraktet til Sønedeled og Risør og solgt videre, og kastet av seg kontanter og varer. Av industri hadde Gjerstad Egelands Verk som var i drift fra 1707-1884.⁵⁸ Jernverket trengte mye kull til driften, og dermed gav kullbrenning og frakt noe kontanter til bygden.⁵⁹ Egelands Verk var en betydelig bedrift som ga mange arbeidsplasser og som tilførte bygden mye penger. Men likevel hadde ikke verket den store påvirkningen på folkelivet i Gjerstad, siden folket på verket ble som et eget lite samfunn i bygden. Hovedgrunnene til det var nok at arbeiderne bodde på verket og de hadde også en egen skole for barna.⁶⁰ Og selv om jernverket lå i Gjerstad sogn var veien til Gjerstad kirke svært lang. Derfor hadde arbeiderne fått tillatelse til å gå i Sønedeled kirke i stedet.⁶¹ I tiden da Aas var prest i Gjerstad, var Henrich Carstensen (1753-1835) eier av jernverket til 1835. Da overtok nevøen Carsten Henrich Carstensen (?-1853). Etter hans død ble jernverket solgt til Næs Værk og var i drift frem til 1884.⁶²

John Aas ønsket nok å oppmuntre innbyggerne i Gjerstad til å dyrke mer jord. Men med den dårlige avsetningen på jordbruket, fikk han ikke bygdefolket med seg på dette. Prestegården var faktisk den gården i Gjerstad der forholdene lå best til rette for jordbruk og korndyrking.

⁵⁵ Aas. *Liighet mellom 1816 og 1857*. Gjerstad Historielag

⁵⁶ Fuglum. (1972) s. 65

⁵⁷ Fuglum. (1972) s. 67

⁵⁸ Vevstad (2008) s. 10

⁵⁹ Vevstad (1987) s. 6

⁶⁰ Vevstad (2008) s. 21

⁶¹ Vevstad (2008) s. 87

⁶² Vevstad (2008) s. 11.

Og Aas drev prestegården opp til en mønstergård, med dyrking av poteter og ulike kornslag. Han førte nøye regnskap over gårdsdriften gjennom alle årene han bodde der, som omfattet hvor mye han sådde og hvor mye som ble høstet.⁶³ Dessuten har han etterlatt en nøye beskrivelse av hvordan gården skulle drives, antagelig til en av gårdsguttene som skulle styre driften mens Aas var på Stortinget.⁶⁴

Oppsummering

Den klassiske opplysningspresten var gjerne embetssønn og hadde sin utdanning fra Universitetet i København. I lys av dette skilte John Aas seg fra andre embetsprester med sin helnorske bakgrunn, både fra gruvesamfunnet på Røros og med sin utdannelse fra Universitetet i Christiania. Norge var i stor endring i løpet av den tiden Aas virket i Gjerstad, det var også embetsprestens rolle. Aas var prest i en periode som var en brytningstid mellom kongesuverenitet og folkesuverenitet og tilhørte den siste generasjonen prester som hadde ”røtter” i eneveldet samtidig som han også representerte en ny generasjon prester. Hans rolle som embetsmann ble dermed todelt – på den ene side var han kongens representant i lokalsamfunnet og på den andre side var han folkets representant som politiker.

John Aas var svært opptatt av å fremme folkeopplysning, blant annet gjennom sitt engasjement skole, politikk og jordbruk. Han viser med det flere likhetstrekk med opplysningspresten, særlig at han testet ut forskjellige kornslag på prestegården. Utviklingen av skole, politikk og organisasjonsvirksomhet (måteholdsforeninger og Norges Vel) er samtidig et uttrykk for modernisering.

⁶³ Notatboken *Bemærkninger forskjellige Gjenstander Landevæsenet betræffende samlede ved John Aas* er oppbevart i arkivet til Gjerstad historielag. I denne har han også skrevet av diverse opplysende artikler om gårdsdriften, blant annet om bruk av ulike kornslag, gjødning osv. Det ser ut til at de fleste artiklene er hentet fra Morgenbladet.

⁶⁴ Notatet *I Aaret 1842 bliver Præstegaardens Drift følgende* omfatter prestegårdens drift i den perioden Aas sitter på Stortinget. Arkivert ved Gjerstad Historielag.

3.0 Kirke og menighet

Tidens oppfatning av pietisme og opplysning, utdanningen John Aas fikk på universitetet i Christiania og menigheten han møtte i Gjerstad er forhold som kan ha hatt innvirkning på ham som person og embetsmann. Jeg vil beskrive den historiske konteksten som Aas virket innenfor med fokus på nasjonale lover og ordninger, og ideologiske, politiske og teologiske strømninger som gjorde seg gjeldende mens han var prest i Gjerstad.

3.1 Teologiske strømninger

1700-tallet var preget av pietisme og rasjonalisme. Pietismens hovedformål var å fremme hjertets fromhet blant landets innbyggere, og at denne fromheten skulle leves ut i praksis. Kongen hadde overoppsyn ved at gudstjenester, møtevirksomhet samt at lærernes undervisning var etter Guds Ord og den evangelisk-lutherske bekjennelsen.⁶⁵ Prestene var i kongens tjeneste og utnevnt til å utføre oppdraget. Ett særlig uttrykk for pietismen var loven om konfirmasjon som kom i 1736. Konfirmasjonen var obligatorisk for alle, og den skulle gi alle innbyggerne opplæring i kristendommens lære og dermed ruste innbyggerne til å leve ut et fromhetsliv i praksis. Siden loven om konfirmasjon angikk alle, ble dermed konfirmasjonsloven en av de viktigste statspietistiske religionslovene.⁶⁶ De unge skulle personlige tilegne seg den kristne tro. Konfirmasjonen ga også en del sivile rettigheter som å bli fadder, inngå ekteskap, gjøre militærtjeneste og avlegge ed.⁶⁷ Og for å bli konfirmert måtte man gjennom en grundig katekismeopplæring.⁶⁸ Papirer på gjennomført konfirmasjon var derfor av stor betydning. Som konfirmert ble man betraktet som sann kristen og from samfunnsborger. I forbindelse med at loven om konfirmasjonen kom, skrev Pontoppidan *Sandhed til Gudfrygtighed*, som ble boka for konfirmasjonsopplæringen i Danmark/Norge fra 1738.⁶⁹

Som en direkte konsekvens av konfirmasjonsloven kom loven om *Almueskolene på landet* i 1739 i statspietismens ånd.⁷⁰ Det var viktig å fremme og verne om den kristne lære og tro, og skolen ble en avgjørende formidler. Presten kunne nekte ungdommer konfirmasjon dersom de ikke hadde tilstrekkelig skolegang. Skolen var først og fremst en kirkeskole. En annen lov

⁶⁵ Oftestad (2005) s. 181

⁶⁶ Rasmussen (2005) s. 161

⁶⁷ Amundsen (1986) s. 244

⁶⁸ Rasmussen (2005) s. 157

⁶⁹ Rasmussen (2005) s. 160

⁷⁰ Rasmussen (2005) s. 161

som understreker statspietismen var *konventikkelplakaten* av 1741. ”Gudelige samlinger” kunne ledes av andre enn presten, men all møtevirksomhet skulle skje under prestens tilsyn. Konventikkelplakaten gjorde det lettere å kontrollere samlinger utenfor den offentlige gudstjenesten. Dessuten ble omreisende predikantvirksomhet forbudt.⁷¹ Embetsstanden, som her vil si prestene, skulle ha kontroll over undervisningen som ”sognebarna” fikk. Det var viktig å bevare enhetssamfunnet med én felles religion og kristendoms lære. Disse lovene og holdningene fortsatte å være ved i lang tid etter 1814 og enevoldstiden. Tvungen konfirmasjon ble faktisk ikke opphevet før i 1912.⁷² 1814 ble uunngåelig et viktig år for Norge, også når det gjaldt kirken og det religiøse livet. I den nye staten ble embetsstanden særdeles viktig siden de bandt hele Norge sammen. I lokalsamfunnet var presten viktig, presten var kongens embetsmann, men samtidig ”overhodet” for sognets innbyggere.⁷³

Rasjonalismen var en opplysningsbevegelse som først slo igjennom hos de intellektuelle i samfunnet, altså blant dem med høyere utdanning. I praksis ville det si embetsstanden, borgerlige miljøer og hoffkretser. Disse ideene kom til Norge via Universitetet i København. Rundt århundreskiftet kom opplysningstidens tanker til å prege teologene i Norge. I Europa hadde disse kommet allerede tidlig på 1700-tallet, men i Norge slo de gjennom litt senere. Opplysningsteologene fokuserte på resultatorientert kristendomsforståelse med vekt på samfunnsnyttig praksis.⁷⁴ Det er vanskelig å sette klare skiller mellom pietismen og rasjonalismen blant teologene, siden forkynnelsen og kristenlivet fra 1700-tallet til utpå 1800-tallet var preget av praktisk og nytteorientert holdning. Det var viktig med personlig initiativ og samfunnsengasjement.⁷⁵ Utover 1800-tallet nådde opplysningen også i større grad ut til folket. John Aas var ivrig i arbeidet med å fremme opplysning gjennom skole, leseselskaper, kunnskap om jordbruk og så videre. Folket skulle tilegne seg den kristne tro og praktisere kristen fromhet, og på mange måter var samfunnet også lagt opp med dette som formål. Samtidig var Norge en ung stat i utvikling og behovet for mer allmenn kunnskap hos folket ble større. Skolen ble derfor gradvis viktigere og det ble etter hvert innført flere fag.

⁷¹ Rasmussen (2005) s. 163

⁷² jf. *konfirmasjon – religion* på www.snl.no

⁷³ Oftestad (2005) s. 182

⁷⁴ Rasmussen (2005) s. 170

⁷⁵ Rasmussen (2005) s. 170

3.2 Det norske universitets påvirkning på teologiutdannelsen

De første lærerne ved Det teologiske fakultet var Svend Borchmann Hersleb (1784-1836) og Stener Johannes Stenersen (1789-1835). De var to unge ukjente norske teologer som kom nesten rett fra utdannelsen i København. Egentlig ønsket man å ansette kjente teologer fra universitetet i København, men disse sa nei. Og tilbake sto altså to unge menn som fikk ansvaret for utdannelsen av Norges fremtidige prester. Hersleb ble ansatt i 1813, og Stenersen året etter.⁷⁶ Disse to dominerte Det teologiske fakultet i nesten to tiår. John Aas tilhørte deres første kull og det kan være interessant å se hvilke tanker disse hadde med seg fra Danmark, som også kan ha preget undervisningen Aas mottok.

Hersleb hadde bodd sammen med Nikolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872) i København, og han delte Grundtvigs teologiske standpunkt på denne tiden. Stenersen var også i København samtidig med Grundtvig. De møttes aldri i København, men da han kom til Norge startet de en brevveksling. Både Hersleb og Stenersen ble påvirket av Grundtvig, og de var motstandere av rasjonalismen. Med disse to representerte universitetet i Christiania den nye ånd. Deres teologi var bibelorientert og de la vekt på luthersk kirkelighet.⁷⁷ Samtidig som de bar med seg en arv fra opplysningstidens teologi siden de var klar over at Bibelen også var historisk betinget. Dette kom til syne i undervisningen deres, særlig gjennom Herslebs dogmatikk, og i deres vekt på naturlig teologi.⁷⁸

Hersleb og Stenersen hadde en oppfatning av at det kunne forekomme at personer utenfor presteembetet kunne få et spesielt kall til å forkynne. Men disse måtte i så fall bevise sitt kall ved å gjøre mirakler, noe som ikke var tilfelle for haugianerne. Slik ble mange hersleb-stenersensenske prester skeptiske og til en viss grad avvisende ovenfor lekmannsbevegelsen.⁷⁹ Dette kunne nok også til en viss grad gjelde for John Aas, som jeg skal komme tilbake til.

Både Hersleb og Stenersen tilhørte den bibelsk-konfesjonelle retning, noe som innebar et brudd med den rådende rasjonalistiske retning i København. Det tok derfor ikke lang tid før

⁷⁶ Molland (1979) s. 106

⁷⁷ Molland (1979) s. 108

⁷⁸ Molland (1979) s. 109

⁷⁹ Molland (1979) s. 110

man tydelig kunne se skillet mellom de norske prestene som hadde sin utdannelse fra København og de som var utdannet i Christiania under Hersleb og Stenersen.⁸⁰

Grundtvig mente at det var langt viktigere at prestene måtte være folkelige enn at de kunne beherske et strålende latin. De måtte kunne fortelle bibelfortellinger. Det var i det hele tatt ikke til noen nytte å briljere i latinkunnskapen, og derfor hadde heller ikke Grundtvig noe til overs for latinskolene. Hersleb og Stenersen var imidlertid ikke av samme oppfatning, og forelesningene ved universitetet foregikk på latin.⁸¹ Likevel var nok Stenersen noe mer kritisk enn Hersleb til bruken av latin og til det at man uttrykte seg i svulstige ordelag som var typisk for den rasjonalistiske formidlingen.⁸²

Grundtvig sto ikke for én teologisk retning gjennom hele livet, men endret seg flere ganger. En helt tydelig endring skjedde da Grundtvig i 1825 oppdaget at den apostoliske bekjennelsen sto over Bibelen. Her kunne ikke Hersleb og Stenersen støtte Grundtvig lenger, og de ble stående i et teologisk motsetningsforhold til de døde.⁸³

Det kan godt være at det teologiske skillet mellom rasjonalismen og den bibelsk-konfesjonelle retning også ble synlig i Gjerstad. Forgjengeren til John Aas, Søren Georg Abel, var en representant for rasjonalismen.⁸⁴ Med John Aas kom en ny tid. Han hadde en annen teologisk ballast fra sin ikke-embetsbakgrunn og utdannelse fra Christiania. Dermed sto han i direkte motsetningsforhold til forgjengeren, Abel, som hadde sin utdannelse fra København og som hadde overtatt prestekallet i Gjerstad etter sin far, Hans Mathias Abel. Det var ikke uvanlig at sønnen fortsatte i samme kall som faren.

3.3 Gjerstad menighet – oppdras i den kristne tro

Visitasberetninger fra Gjerstad sogn gir et godt innblikk i hvordan menigheten fungerte og hvilken rolle kirken hadde i bygden. Jeg vil først og fremst ta utgangspunkt i visitasberetninger av biskop von der Lippe fra 1841, 1849 og 1860. I følge Journalboken som

⁸⁰ Haanes (1998) s. 67

⁸¹ Haanes (1998) s. 79

⁸² Haanes (1998) s. 83

⁸³ Molland (1979) s. 110

⁸⁴ Søren Georg Abel skrev blant annet en katekisme *Religions-spørgsmaale for Ungdommen* hvor hans rasjonalistiske oppfatning kommer fram. Katekismen ble aldri autorisert. En digitalisert utgave av katekismen ligger på nasjonalbibliotekets hjemmesider www.nb.no.

Aas førte, har biskop og prost selvsagt vært på visitas før dette også. Eksempelvis var det bispevisitas i 1821 av biskop Sørensen og en visitas av prost Gyldenpalen i 1827⁸⁵, men disse beretningene fant jeg ikke i statsarkivet i Kristiansand. Det er ikke usannsynlig at jeg har oversett dem, men det ser også ut som at systemet ble mer ryddig og oversiktelig fra rundt 1840. Det kan kanskje gjenspeile den generelle byråkratiseringen i landet fra da av.

Når biskopen kom på visitas, ønsket han selvsagt å få vite hvordan det sto til hos folket i Gjerstad prestegjeld. Dette var et eget punkt under visitasmøtet i 1841 der blant andre biskop von der Lippe, prostiets prost, sogneprest, vergene og medhjelperne for begge sognene var til stede:

2.) Blev fremsat Spøragsmaal om Menighedens christelige Forhold, der besvaredes saaledes: Sædelighed finder i Almindelighed Sted, ingen Laster kunne ansees som herskende, - Enkelte kunne rigtignok siges under deres Reiser til de nærmeste Kjøbesteder, ei at iagttage den ønskelige Ædruelsgjeld; men ogsaa dette troede Man at være i Aftagende, og en i Annexsognet stiftet Maadeholdsforening kunde ogsaa formaantlig bidrage til at afhjælpe det. Ogsaa ankedes over, at i Annexsognet havde senere Tid flere Løstgighedsforseelser fundet Sted; men den Maade, hvorpaa disse betragtedes af Menigheden i Almindelighed, vidnede at den aldeles ikke ladedes af Letsindighed eller Mangel på Agtelse for det Sømmelige af Velanstændighed Gudshuse søges flittig, og Gudstjenesten bivaanes med Andagt. Sabbaten holdes, og Huusandagt finder Sted. – Menigheden blev rost for Tarvelighed i Klædragt, og især i Hovedsognet var man i den senere Tid begyndt med at klæde sig med hjemmevirkede Klæder.⁸⁶

I dette spørsmålet skinte pietismen gjennom: Kom den kristne fromhet til uttrykk i praksis blant menighetens lemmer? Pietismen handlet om hjertets fromhet, en fromhet som skulle leves ut i praksis. Ut fra svaret som ble gitt kan en kjenne igjen en pietistisk levemåte. Folket var flinke til å gå på gudstjenester, og pietismen kom ikke minst til uttrykk ved at ”Gudstjenesten bivaanes med Andagt”. Også at søndagen ble holdt hellig og at det var vanlig med husandakter var et uttrykk for pietisme. Riktignok fantes det tilfeller av alkoholmisbruk, men dette var avtagende.

⁸⁵ *Kopibok (innkomne brev) 1816-1839*. Gjerstad prestearkiv i Kristiansand statsarkiv

⁸⁶ *Visitasberetninger 1839-1840*. Statsarkivet i Kristiansand.

Det kom ikke fram av visitasberetningen om Gjerstad hadde sin egen måteholdsforening, bare at det var en på Vegårshei. John Aas var uten tvil et tydelig forbilde for måtehold i bygden. På en hjemreise fra Sannidal møtte han en gjeng ungdommer som bød ham på brennevin, og Aas reagerte da med å slå "... til Glasset, der sloges med Brændeviinet lige i Mandens Ansigt."⁸⁷ Dette møtet skjedde en gang i 1820-årene, kort tid etter at Aas kom til Gjerstad. Han beskrev videre i samme notat at foreldregenerasjonen var svært bekymret for ungdommene og tjenernes brennevinsmisbruk. Som resultat ble derfor brennevinsbrennerne vist bort og utsalgsstedene lagt ned, slik at man måtte til kjøpstaden for å få tak i brennevin. I løpet av et par år var brennevinsmisbruket blitt sterkt redusert og holdt seg på et lavt nivå i lang tid.⁸⁸ Det kan være forklaringen til at det ikke står noe om en måteholdsforening i Gjerstad i visitasberetningen fra 1841. Behovet for en slik forening kan ha vært større på Vegårshei.

Det var viktig at menigheten ble oppdratt i den kristne tro, i den evangelisk-lutherske lære. Dette var prestens ansvar. Menigheten fikk kunnskap gjennom forkynnelse, gudstjenester og lesing i hjemmet. Og ikke minst fikk barna opplæring i kristen tro gjennom skolen. Hver gang biskopen eller prosten kom på visitas til menigheten, ble gjerne de eldste skolebarna overhørt. Visitasberetningen fra 1841 beskriver en slik overhøring i Gjerstad kirke med biskopen til stede:

...holdtes Samling i Gjerrestad Hovedkirke med samtlige Omgangskoleholdere og Skolebørnenes øverste Afdeling, og bleve disse overhørte i Indenadslæsning, forbundden med Forstandslæring, i Religion og Bibelhistorie. De Fleste læste vel godt i Bog; flere viste ogsaa, at de havde lært deres Lærebog i Religion, nemlig Pontoppidans Forklaring i Udtag, færre derimod vare bekendte med Bibelhistorien, og kun faa viste Tænkning.⁸⁹

Besøket var en kontroll og forsikring om at presten og lærerne utførte arbeidet sitt på en tilfredsstillende måte. Å teste barnas kunnskapsnivå var én måte å kontrollere arbeidet deres på. Gjennom fremlagte journaler så biskopen hvordan undervisningen i de øvrige fagene – skrivning, regning og sang – ble gjort, og hvilket nivå skolebarna lå på. Opplæring i religion og bibelhistorie var det viktigste faget som barna skulle lære. Og pensumet var den forkortede utgaven av Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed*, som hadde 541 spørsmål med svar i

⁸⁷ Aas. *Liigheden mellom 1816 og 1857*. Gjerstad Historielag

⁸⁸ Aas. *Liigheden mellom 1816 og 1857*. Gjerstad Historielag

⁸⁹ *Visitasberetninger 1839-1840*. Statsarkivet i Kristiansand.

stedet for 759.⁹⁰ Sognepresten hadde tilsyn med og ansvar for skolen og lærerne, og biskopen hadde også et møte i den faste skole, der han ved anledning overvar eksaminasjonen av barna i de ulike fagene. Skolelærerne måtte også vise at de dugde som lærere og svare for om de fulgte skoleplanens bestemmelser.

Loven om omgangsskolene kom i 1739, tre år etter at obligatorisk konfirmasjon ble innført. I 1841 var skolen fortsatt i all hovedsak en katekismeskole. Dermed spilte kirken en helt avgjørende rolle for folks liv, det var en helt annen forståelse av kirkens funksjon og kirken som institusjon enn vi har i dag. Gjennom konfirmasjonstiden fikk presten et inntrykk av konfirmantene, og det var svært verdifullt å kunne få en attest fra en embetsmann som man hadde vært sammen med over en lengre tid. For mange kunne attesten være nødvendig for å komme inn i arbeidslivet, siden man uten en slik attest kunne bli antatt for å ha en avvikende sosial adferd eller ekstreme politiske holdninger.⁹¹

3.4 Prædiken blev foredragen med Tydelighed og Værdighed

Jeg tar utgangspunkt i biskop von der Lippes visitasberetning fra 1841 for å gi en oversikt over oppgavene som var tillagt presteembetet. Visitasene var som nevnt som kontrollmøter å regne. Her sjekket biskopen at sognepresten skjøttet sine plikter og oppgaver som prest og embetsmann, og gav ris og ros etter hva som høvde.

Biskopen var selvsagt også til stede ved en gudstjeneste. Skulle ikke visitasen treffe på en søndag, ble det holdt gudstjeneste en annen ukedag, som i 1841 da det ble på en torsdag. Ut fra visitasberetningene ser det ut til at biskopen merket seg om gudstjenesten ble riktig utført, om presten opptrådte med tydelighet og verdighet, om folk møtte opp og viste god oppførsel under messen og om konfirmantene viste at de kunne svare under overhøringen. Et godt inntrykk av dette gjenspeilte prestens dyktighet.

Thorsdagen den 29de Juli holdtes Visitats i Gjerrestads Hovedkirke. Sognepræsten prædikede over paa 8de Søndag efter Trefoldighed, og tog deraf Anledning til at vise, hvorpaa det kunde kjendes, at Guds Aand var med os, i det at den vækker og understøtter Lyst til det Gode, trøster og styrker os. Den med Orden udarbeidede Prædiken blev foredragen med Tydelighed og Værdighed. Omtrent 80 Confirmerede

⁹⁰ Austad (1986) s. 182

⁹¹ Amundsen (1986) s. 257

havde fremstillet sig til Overhøring, og svarede vel til de af Sognepræsten fremsatte Spørgsmaal, især for saavidt disse vare tagne af de Lærebøger i Religion og Bibelhistorie, de havde brugt i Skolen og under Forberedelsen til Confirmationen; de bleve ogsaa paaminnede af mig. I Indenadslæsning vare de flæste færdige. Gudstjenesten bivaanes med Orden af den ikke særdeles talrigt forsamlede Menighed, og var Aarsagen til, at ei flere mødte, at Visitatsen holdtes paa en Søndag, og paa en Tid af Aaret, da Høstningen foregik. Sognepræsten messede ogsaa vel vakkert, og kirkesanger hørtes godt [...] Den evangelisk christelige Psalmebog bruges her som i de allerede visiterede Prestegjeld.⁹²

Møtet som tydeligst viser hvilke oppgaver sognepresten befattet seg med ble holdt på prestegården, med biskop, prost, sogneprest, verger og medhjelpere til stede. Her ble alle embetsbøkene, som var ministerialbøker, kopiboken, kallsboken, protokollene for fattigvesenet og skolevesenet og kommunikantprotokoller,⁹³ gjennomsett og kontrollert. Oppramsingen av disse gir gode stikkord om hva presteembetet innebar, og agendaen for resten av møtet gikk ut på å gjøre rede for tilstanden på de ulike områdene. Sognepresten hadde også ansvaret for at en del offentlige bygninger som lå under geistligheten ble vedlikeholdt, som prestegården, skolehuset, kirkene og kirkegårdene.⁹⁴

Alle i bygden måtte derfor forholde seg til sognepresten. Aas hadde både ansvar for skolen og fattigvesenet. Alle bygder og byer skulle ha fattigkommisjoner og i Gjerstad var det Søren Georg Abel som fikk satt ordningen med fattigkommisjonen i fast system.⁹⁵ Kommisjonen lagde lister over de fattige i bygda som trengte hjelp, de kunne til tildelt bidrag i form av korn eller penger. Presten var leder og hadde ansvar for fattigkommisjonen, fram til 1845. Da kom det en ny fattiglov som overførte ansvaret for de fattige til kommunen.

3.5 Konventikkelplakaten og dissenterloven

Opphevelsen av Konventikkelplakaten (1842) og innføringen av Dissenterloven (1845) kom til å bety store forandringer for det religiøse livet i Norge og for utformingen av

⁹² *Visitatsberetninger 1839-1840*, statsarkivet i Kristiansand

⁹³ I ministerialboken (eller kirkeboken) førte presten alle kirkelige handlinger som dåp, konfirmasjon, vielse og begravelse. I kopiboken ble innkomne brev og rundskriv skrevet av. Disse er oppbevart i statsarkivet i Kristiansand. Kallsboken var en protokoll der opplysninger om embetet, og eventuelt prestegård, embetsdistriktet, fordeling av gudstjenester mellom kirkene, og om hvem som hadde vært prester i prestegjeldet ble ført inn (www.sn1.no). Denne er oppbevart i Gjerstad, og er fortsatt i bruk.

⁹⁴ *Visitatsberetninger 1839-1841*. Statsarkivet i Kristiansand.

⁹⁵ Vevstad (1998) s.172 jf loven 1741

presteembetet. I tillegg var opphevelsen av Konventikkelplakaten en viktig forutsetning for etableringen av frivillige organisasjoner og foreningsvirksomhet, som igjen spilte inn på moderniseringen og den demokratiske utviklingen i Norge.

Konventikkelplakaten kom i 1741. Bakgrunnen for at den ble utarbeidet var at man ønsket å lede kongeriketets samfunn og kirke med pietistiske idealer. En konventikkel var en ”gudelig” forsamling som holdtes utenfor og uavhengig av den offentlige gudstjenesten. Poenget var å oppmuntre til slike samlinger som kunne være med å utvikle et personlig trosliv, i god pietistisk ånd. Men det var geistligheten som skulle stå bak samlingene. Man ønsket ikke at folk skulle bli villedet av gal lære eller folk som kunne skape uorden i den kirkelige ordningen og trekke folk bort fra den offentlige gudstjenesten. Dermed skulle disse samlingene være underlagt en geistlig kontroll, som i praksis ville si at man ikke kunne tillate at omreisende lekfolk samlet folk til oppbyggelige religiøse møter.⁹⁶ Det var blant annet brudd på konventikkelplakaten som førte til lange fengselsopphold for Hans Nielsen Hauge. Hauge og tilhengerne hans var med på å yte press mot konventikkelplakaten. Mange kjente nok på at den var urettferdig, at den var i strid med Bibel og barnelærdom og at den hemmet det religiøse livet.

Etter 1814 ble konventikkelplakaten mer og mer stående som en lov på papiret, og ble så å si ikke anvendt. Etter hvert kom også flere haugianere inn på Stortinget, ettersom bondesamfunnet ble mer representert til fordel for embetsstanden. I 1836 bestemte Stortinget enstemmig at konventikkelplakaten skulle avskaffes. I denne perioden var også John Aas stortingsmann. Men Det teologiske fakultet var i mot opphevelsen, det var også fire av de fem biskopene. Loven ble ikke vedtatt fordi Kongen nektet sanksjon.⁹⁷ I 1839 kom forslaget om å oppheve Konventikkelplakaten igjen opp i Stortinget, og vedtatt med stort flertall. Men Kongen brukte igjen vetoretten sin.⁹⁸ Siste gang saken om Konventikkelplakaten kom opp var i 1842, og opphevelse av loven ble vedtatt. Denne gangen valgte Kongen å gi etter, og undertegnet lovvedtaket.⁹⁹ Også denne perioden var Aas representant på Stortinget.

⁹⁶ Oftestad (1998) s. 70

⁹⁷ Oftestad (1998) s. 109

⁹⁸ Oftestad (1998) s. 110

⁹⁹ Oftestad (1998) s. 111

Opphevelsen av Konventikkelplakaten gjorde at statskirkens medlemmer lovlig kunne samles til oppbyggelige møter og presten hadde ikke lenger autoritet til å styre private religiøse samlinger slik som før. Denne lovendringen la grunnlag for nye problemstillinger rundt forsamlingsrett for dem som bekjente seg som kristne, men som ikke ønsket å være medlem av statens kirke. Selv om opplysningstidens ideer om religionsfrihet var viktige for Eidsvollsmennene, var tankene om at staten måtte være en enhetlig konfesjon dypt forankret. Dessuten var det ingen religiøse minoriteter i Norge som kunne sette press på en slik religionsfrihet i 1814.¹⁰⁰ Men presset for en dissenterlov økte, særlig etter at Konventikkelplakaten ble opphevet. Blant andre hadde Kvekerne gjort seg mer gjeldende i Norge etter 1814, selv om de bare utgjorde en liten gruppe. Etter Napoleonskrigene hadde mange norske sjømenn blitt kjent med kvekere i krigsfangenskap i England. Kvekerne ble en utfordring for Staten siden de var norske. Deres overbesning og samvittighet ikke tillot dem å gjøre militærtjeneste hvilket var påbudt i Norge. Dessuten hadde Norge tvangslover for kirkelig konfirmasjon og dåp og ingen kunne inngå ekteskap uten prest.¹⁰¹ Dette ble problematisk for kvekerne som ikke var for kirkelige seremonier. Kvekerne var med på å legge press på en dissenterlov.

I 1845 kom Dissenterloven. I Skandinavia var Norge først ute med å få en dissenterlov, og det var et stort vendepunkt i vår kirkehistorie. I og med dissenterloven ble samfunnet vårt et mer pluralistisk samfunn, og den konfesjonelle enhetsstats tid var med dette forbi.¹⁰²

Den gav religionsfrihet for dem som bekjente seg til den kristne tro, men ikke for dem som tilhørte andre religioner, som eksempelvis jødene. Men kristne fikk nå lov til å gå ut av statskirken og danne egne menigheter og holde gudstjenester.¹⁰³ Selv om dissenterloven åpnet for at man nå kunne melde seg ut av statskirken, var det fortsatt slik at Kongens råd og dommere, geistlige embetsmenn, allmueskolelærere, universitetslektorer ved Det teologiske fakultet og sivile øvrigheter måtte være medlem av Den norske kirke.¹⁰⁴

Det ble nedsatt en komité som skulle jobbe fram et lovforslag til dissenterloven. Det var flere forhold som ble diskutert, blant annet hvor gammel man måtte være for å kunne melde seg ut av statskirken, og hvem skulle bestemme hvilket trossamfunn barna i blandede ekteskap

¹⁰⁰ Skullerud (1971) s. 42

¹⁰¹ Oftestad (2005) s. 192

¹⁰² Molland (1979) s. 185

¹⁰³ Molland (1979) s. 182

¹⁰⁴ Haanes (1998) s. 108

skulle tilhøre. De som ønsket å melde seg ut av statskirken kunne gjøre det ved å gi beskjed til sognepresten.¹⁰⁵ For dem som av samvittighetsgrunner ikke kunne avlegge ed skulle en høytydelig forsikring i stedet bli avgitt, men ingen skulle bli fritatt for verneplikten.¹⁰⁶ Dessuten måtte alle gudstjenester som ble holdt blant dissenterne være åpne.¹⁰⁷

Selv om det etter 1845 var mulig for alle å opprette menigheter så sant de bekjente seg til den kristne tro, kom det ikke til noen nye menigheter i Gjerstad prestegjeld i løpet av Aas tid som sogneprest. Det var først etter flere vekkelser i området at de første dissentermenighetene ble etablert i prestegjeldet; Gjerstad Frikirke (1889)¹⁰⁸ og Guds Menighet (1889) på Vegårshei.¹⁰⁹ Aas var opptatt av å følge loven, så han hadde nok ikke lagt hindringer hvis dannelse av en dissentermenighet hadde vært aktuelt i hans tid. Det samme gjaldt for lekpredikanter som måtte ønske å holde vekkelser.

3.6 Hvordan så Aas på lekmannsbevegelsen?

Ut fra et notat av Aas fra 1857¹¹⁰ kan det se ut til at det ikke var mange omreisende lekpredikanter innom Gjerstad i løpet av hans tid. Han skrev at det ikke hadde kommet en eneste lekpredikant til ham for å be om lov til å holde møter i løpet av de 36 årene han hadde vært prest. Han visste at det hadde forekommet møter i sognet, men han kan ikke ha sett på lekmenner som et stort problem. Notatet handlet om ”den første Lægpredikant på Gjerestad” som het Rasmus Aadnesen Riis, en haugianer og snekkersvenn fra Stavanger. Han var på reise for en bokhandlerforening i Stavanger for å samle bestillinger på bøker, og så holdt han oppbyggelige møter i den forbindelse. Siden dette var etter opphevelsen av Konventikkelplakaten i 1842 hadde ikke Riis noen plikt til å melde fra til den lokale sognepresten om møter han måtte ønske å holde. Likevel spurte han Aas om tillatelse for å holde et møte bygda. Riis ønsket nok å ha presten på sin side, da hans samtykke kunne sende positive signaler ut til bygda.

Ved sin Nærværelse udbad Riis sig Tilladelse til at holde «Foredrag, Opbyggelse», som det hedder, paa et beqvemt Sted, hvori jeg samtykkede og anviiste ham

¹⁰⁵ Molland (1979) s. 178

¹⁰⁶ Molland (1979) s. 179

¹⁰⁷ Molland (1979) s. 181

¹⁰⁸ Gjerstad Frikirke på www.gjerstad.frikirken.no

¹⁰⁹ Historikk på www.gudsmenighet.no

¹¹⁰ *Den første Lægpredikant paa Gjerestad*. Gjerstad Historielag

Almuestuen som passende Locale. Kl. 6 vilde han holde Møde og forlod mig for at kundgjøre det i Naboskabet. Forud havde han foreviist Planerne til Subscriberterne, og in species ytret Ønske om, at jeg vilde for eget Vedkommende antegne mig som Subscriber for 8 Exempl. Af Müllers «him. Kjerl. Lys», hvilket jeg ogsaa gjorde.¹¹¹

John Aas viste at han gikk god for litteraturen som Riis hadde med seg ved å tegne seg og han anbefalte også litteraturen under møtet på Almuestuen. Aas ønsket nok å ha et visst tilsyn under møtet. Da Riis spurte om han ønsket å si noe før han startet, svarte Aas at han kanskje ville komme med noe etter at Riis var ferdig. Det er et temmelig klart uttrykk for at han enten ønsket å bekrefte det Riis sa eller rette opp uriktig lære. Imidlertid hadde ikke Aas noe å utsette på forkynnelsen Riis kom med.

man maatte være Riis takskyldig, at han med det Samme havde talt nogle Guds Ord efter den Gave, som er givet, at Lærdommens Grund syntes mig at stemme med hvad her i Menigheden læres fra Aar til Aar, at vi vidste, at Guds Rige ikke bestaaer i Ord, men i Kraft, saa det ikke var Røsten, det kom an paa, at Riis havde ved sin Tale villet opbygge og bringe den Naadegave atter til at brænde, som var hos os¹¹²

Det kan likevel se ut til at Riis holdt seg i tømme da sognepresten var tilstede. For senere hørte Aas fra andre at Riis hadde holdt ”dristigere” møter da presten ikke hadde vært tilstede. Det kan se ut til at Aas ikke var særlig begeistret for lekpredikanten, selv om han forholdt seg til loven som tillot møtevirksomhet utenfor sogneprestens tilsyn. Han hadde nok ikke full tiltro til at ulærde kunne formidle rett evangelisk-luthersk lære.

Da jeg sagde ham, at her ingen Prædikant havde været tilforn (i de 36 Aar kom ingen til mig, men enkelte holdt Oppbyggelse her og der i Sognet engang imellem), svarede han raskt og bestemt: ”dee gaee ikke uden derhen, hvor der er nogen Opvækkelse!” – Da jeg sagde ham, at Hans Hauge var mig bekjendt person, lig som min Medhjælper i Agers-Sogn, og at han beklagede, at hans Venner fordervedes (falsk Maal og Vægt, fanatisk Udlæggelse af Skriften: om Øiet og Haandens Forargelse etc.) svarede han saa sigteligt (?): ”der er vel en Judas blant de 12”.¹¹³

Ut fra dette notatet, kan det se ut som at John Aas syntes Riis var noe spesiell. Det var ikke sikkert at Aas var motstander av hele lekmannsbevegelsen, men at han var kritisk til enkeltes

¹¹¹ *Den første Lægpredikant paa Gjerestad.* Gjerstad Historielag

¹¹² *Den første Lægpredikant paa Gjerestad.* Gjerstad Historielag

¹¹³ *Den første Lægpredikant paa Gjerestad.* Gjerstad Historielag

forkynnelse. Noe som kanskje var grunnen til at han konfronterte Riis med at han personlig hadde kjent Hans Nielsen Hauge.

I 1852 ble "Gjerestad sogns misjonsforening" etablert, ti år etter Konventikkelplakatens opphevelse. Misjonspresten, Andreas Riis, (ikke samme Riis som nevnt tidligere) var på besøk i Gjerstad. Han fikk tale for opprettelse av en misjonsforening fra kordøren i kirken. Dagen etter møtte 30 menn opp på misjonsmøte på Almuestua, blant dem var også John Aas. Under møtet talte Aas for opprettelse av en misjonsforening i Gjerstad, og han var selv en av 15 menn som meldte seg inn i den nye foreningen. Det var klokkeren og skolelæreren Halvor Gislesen som ble den første formannen.¹¹⁴ Det at Aas tegnet seg som medlem i misjonsforeningen og lot Riis tale fra kordøren understreket at han var svært positivt innstilt.

3.7 Den store kirkebyggingen på 1800-tallet

Byggingen av de mange kirkene rundt i Norges land gjennom 1800-tallet er et bilde på hvordan folket bygget nasjonen og den unge staten reiste seg. I løpet av siste halvdel av 1700-tallet ble det i gjennomsnitt bygget tre kirker i året. Hovedgrunnen var gjerne at kirkene enten brant eller måtte skiftes ut. Men i tiden etter 1814 tiltok kirkebyggingen, gjennomsnittet økte til fire kirker i 1820-årene og fem til seks kirker i året gjennom 1840-årene.¹¹⁵ Mellom 1850 og 1860 skjøt kirkebyggingen virkelig i været, og holdt seg på et høyt nivå til etter århundreskiftet. I løpet av 60 år ble det bygget hele 720 kirker her i landet, gjennomsnittlig 12 i året.¹¹⁶ En av hovedårsakene til denne massive byggingen var den store befolkningsveksten i Norge. I løpet av den perioden Aas tjenestegjorde i Gjerstad, ble folketallet nærmest fordoblet i Norge, noe som er en enorm samfunnsendring i seg selv. Særlig på Sør- og Vestlandet var det merkbart at mange kirker ble for små, og det var stort behov for utvidelse av gamle og reising av nye kirker. Folkeflytninger kan ha bidratt til en enda større befolkningsvekst i disse områdene. Mange av kirkene var privateide, noe som gjorde det problematisk å fremme krav om utvidelse. Biskopen Johan Storm Munch i Kristiansand Stift meldte allerede fra 1826 flere ganger fra om dette til Kirkedepartementet. Som svar fikk Kristiansand Stift i oppdrag fra Kirkedepartementet å utforme et lovforslag som kunne få bukt med disse vanskene. Også de to biskopene som fulgte Munch, Sigwardt og von der Lippe, ivret for dette. Det var positivt at

¹¹⁴ Glette (1948) s. 34

¹¹⁵ Eldal (2002) s. 11

¹¹⁶ Eldal (2002) s. 12

tre biskoper etter hverandre engasjerte seg for kirkesaken siden det ble en lang prosess. Det hadde nok også innvirkning i Gjerstad sogn at bispedømmets biskoper ivret for kirkebyggingen. Først i 1851, etter at Kongen hadde nektet sanksjon to ganger (1845 og 1848), ble byggingen av nye kirker regulert i en egen lov om kirkers og kirkegårders utvidelse. Dette satte for alvor fart på kirkebyggingen.¹¹⁷

3.7.1 Gjerstad kirke – som del av den nasjonale reisningen

Gjerstad kirke ble bygd 1842-1848, før den nye loven ble vedtatt i Stortinget. Men lovforslaget om at kirken skulle romme 3/10 av befolkningen hadde vært kjent i en tid før byggingen startet.¹¹⁸ Byggingen av Gjerstad kirke er uten tvil et av de prosjektene man særlig forbinder med John Aas i dag. Tanken om en ny kirke hadde eksistert en stund fordi allerede mens Søren Georg Abel var prest mente man at noe måtte gjøres med kirken. Den eksisterende kirken begynte å bli for liten for menigheten, men det hele ble lagt på is inntil videre. Byggingen av Gjerstad kirke var en viktig side ved Aas' prestedtjeneste.¹¹⁹

Reisningen av de mange kirkene ble et massivt nasjonalt prosjekt og et uttrykk for at en ung stat var i ferd med å etablere seg. Fordi behovet for kirker var stort ble det fort klart for Kirkedepartementet at det trengte arkitekt hjelp for å være i stand til å behandle søknader og godkjenne de mange byggeprosjektene. Den første rådgiveren for departementet ble Christian Ancher Collett (1771-1833), som var statens bygningskyndige i Christiania. I 1822 ble denne oppgaven flyttet over til Den kongelige tegne- og kunstscole i Christiania, der styret ble konsulenter for departementet.¹²⁰ Til å begynne med var det stort sett Hans Ditlev Franciscus Linstow (1787-1851) som tok hånd om disse oppgavene. Etter ham overtok Johan Henrik Nebelong (1817-1871), som etter hvert delte flere og flere av oppgavene med byarkitekten

¹¹⁷ Eldal (2002) s. 13

¹¹⁸ Det ble sendt ut et brev fra Christiansand Stiftsdireksjon i begynnelsen av 1840 der lovforslaget om kirkers og kirkegårders utvidelse er beskrevet. Utgangspunktet er å innhente informasjon om behovet for eventuelle endringer i prostiene. For å beregne størrelsen på kirken er det oppgitt beregnet mål pr pers, på både sittende og stående kirkesøkende, samt at det skal regnes 80 kubikkfot luft per pers. (*Journal 1840-1910*. Kristiansand Statsarkiv) Aas var dermed godt informert om de sannsynlige kravene under planleggingen av oppføringen av Gjerstad nye kirke, selv om denne loven ikke trådte i kraft før 11 år senere.

¹¹⁹ Alt om kirkebyggingen er det allerede skrevet mye og godt om, særlig i jubileumsboka av Andreas Vevstad *Gjerstad kyrke 150 år*. På grunn av Aas' betydelige rolle i byggingen velger jeg likevel å avsi et avsnitt om det her.

¹²⁰ Eldal (2002) s. 14

Christian Heinrich Grosch (1801-1865). Grosch begynte å ta del i dette arbeidet i 1830-årene og holdt på med det så lenge han levde.¹²¹

På samme måte som kirkene ble et symbol på en ung nasjon reiste seg, ble også en rekke bygninger for offentlige institusjoner reist i løpet av 1800-tallet. Den første jernbanestrekningen ble åpnet og i byene ble det blant annet bygget aldershjem, fengsler, skoler, sykehus, museer, fattighus. Men særlig viktig var kirker og ikke-statlige bygg for industrien, siden disse ble bygget i stor skala over hele Norge.¹²² Landet hentet mye inspirasjon fra andre europeiske land til utviklingen av de offentlige institusjoner, både den arkitektoniske utformingen og institusjonenes bruk.

Da John Aas kom til Gjerstad, var som nevnt brennevinsmisbruket rådende i bygda. Dette var det første Aas tok tak i, og han fikk folket til å samle seg om nye oppgaver som skole, veier og kirke.¹²³ Når det gjaldt kirken var kravet at den skulle romme hver tredje innbygger, det vil si at den måtte være stor nok til 618 personer.¹²⁴ Det ble bestemt at det skulle bygges en ny og større kirke utenfor kirkegården, og da ville man kunne bruke området der den gamle kirken sto til gravplasser. Før 1851 var ikke utvidelsene av kirkene lovpålagt i Norge. Det var ofte sognepresten som gikk inn for kirkebyggingen, men det kunne selvsagt også komme krav fra prostens eller biskopen.¹²⁵ Dette bildet ser ut til å passe bra også i Gjerstad. Aas var ivrig i arbeidet for at Gjerstad skulle få en ny kirke og la ned et stort personlig engasjement i planleggingen og gjennomføringen, langt utover det som var lovpålagt.

John Aas tok kontakt med arkitekt Grosch under sin første stortingsperiode i Christiania i 1836. Han hadde da med seg ideer om hvordan kirken kunne bygges, som Grosch i første omgang ikke tok hensyn til. Grosch hadde i utgangspunktet tegnet et ukast til en langkirke, med tilbygg på begge sidene, slik at det innvendig ville bli en korskirke.¹²⁶ Men neste gang de møttes i 1842, hadde Grosch endret mening og kom med nye tegninger til kirken, en langkirke i bindingsverk.¹²⁷ Etter det første møtet mellom Aas og Grosch, hadde Grosch foretatt en reise til Berlin i 1838. Tyskland var på denne tiden ledende innen arkitektutdannelse, og var særlig

¹²¹ Eldal (2002) s. 15

¹²² Eldal og Torvanger (2007) s. 175

¹²³ Vevstad (1998) s. 45

¹²⁴ Vevstad (1998) s. 52

¹²⁵ Eldal (2002) s. 16

¹²⁶ Vevstad (1998) s. 47

¹²⁷ Vevstad (1998) s. 49

inspirert av europeisk middelalderarkitektur.¹²⁸ Fra omkring 1840 kom Norge i kontakt med europeisk arkitektur, særlig gjennom Tyskland.¹²⁹ Grosch brakte med seg mange impulser fra Tyskland, og det er rimelig å anta at han også i arbeidet med Gjerstad kirke hadde blitt inspirert av middelalderens basilikaer¹³⁰ og gamle bindingsverktradisjoner.¹³¹ Men tegningene bygger også uten tvil på Aas forslag, som holdt fast på ideen om en kirke konstruert i bindingsverk.

Av de 79 kirkene som Grosch tegnet,¹³² skiller Gjerstad kirke seg ut ved at den var eneste basilikaen han tegnet.¹³³ Han var en svært allsidig arkitekt, og mangfoldet av kirkene han tegnet understreker det. Kirkebygningene ble hovedsakelig bygget i materialer som sognet hadde best tilgang til,¹³⁴ og med den rike tilgangen Gjerstad hadde på tømmer var det ikke tvil om at det måtte bli en trekirke. Når det gjelder de fleste trekirkene i landet var den vanligste og rimeligste byggeteknikken laftet tømmer som man kledde på utsiden. Det var også den byggeteknikken som flest byggmestere kjente.¹³⁵

Gjerstad kirke er derimot oppført i bindingsverk, der konstruksjonen utgjorde en stor del av det arkitektoniske bildet. Vanligvis ble bindingsverket skjult bak en hvelving under taket, men i Gjerstad ble det en del av interiøret. Det som kjennetegner basilikaene er at langskipet er tredelt med søylerekker på hver side av midtskipet, som hever seg over de to sideskipene. Over taket på sideskipene er det mulighet for rader med små vinduer, som kan slippe inn lys høyt oppe i kirkerommet.¹³⁶

¹²⁸ Eldal (2002) s. 35

¹²⁹ Eldal (2002) s. 34

¹³⁰ Om de europeiske middelalderarkitektoniske impulsene som preget Grosch' arbeid med Gjerstad kirke, har Vevstad sitert Vigids Helena Myrvang i *Aust-Agder Blad* 15. oktober 1997, der hun fortalte om Grosch' studiereise til Tyskland i 1838 og beskrev den karakteristiske arkitekturen ved basilikaene. (Vevstad 1998 s. 49)

¹³¹ Eldal (2007) s. 225

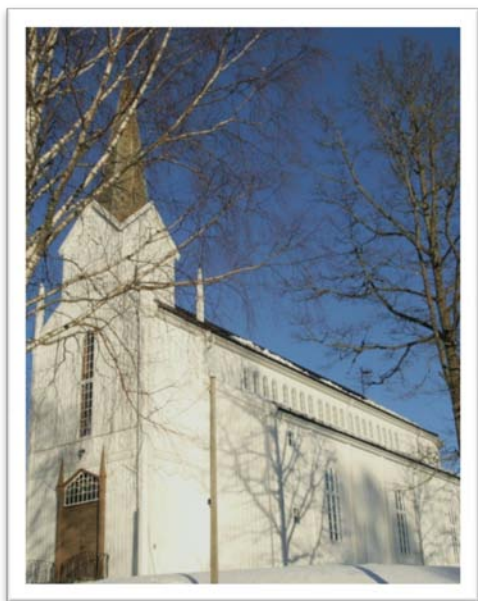
¹³² Eldal (2007) s. 215

¹³³ Eldal (2007) s. 225

¹³⁴ Eldal (2007) s. 215

¹³⁵ Eldal (2002) s. 21

¹³⁶ Eldal (2002) s. 20

*Gjerstad kirke.
Foto: Ellen Gryting*

Det var ingen i Gjerstad eller omegn som hadde kunnskaper om oppføring av bygninger i bindingsverk. Dermed ble snekker Lars Rasmusen Listøl med John Aas til Christiania. Han konstruerte en modell av kirken under oppsyn av Grosch, men likevel ble han ikke trygg nok til å ta på seg byggeoppdraget. Det var byggmester Jensen fra Kragerø som til slutt fikk oppdraget.¹³⁷ På grunn av varierende kunnskaper blant byggmestre og viljen til å lese byggetegninger, kunne det dukke opp mange lokale løsninger under byggingen av kirkene. En ferdig oppført kirke kunne dermed ha store avvik fra den opprinnelige tegningen. Men når det gjelder Gjerstad kirke, ble den antagelig oppført nøyaktig etter tegningene.¹³⁸

I 1848 ble kirken innviet, etter litt forsinkelser. Om innvielsen har Aas skrevet en artig skildring av sermemonien, som er å finne i statsarkivet i Kristiansand.¹³⁹ Her avslutningsvis i beretningen takket han menigheten for en flott gave med inskripsjonen:

«Fra Gjerestads Menighed til sin elskede Sognepræst, Provst John Aas, for hans fortjenstfulde Virksomhed ved Anskaffelsen af Gjerestads nye Kirke 1848.»

¹³⁷ Eldal (2007) s. 229

¹³⁸ Eldal (2007) s. 224

¹³⁹ Aas' beretning er også gjengitt i den utvidede utgaven av Gjerestads Præstegjeld og Præster (1999). Det finnes også en annen i *Kragerø Minner, hefte 3*, s. 325-327, hvor en tilreisende musikanter fra Kragerø har skrevet en liten skildring fra seremonien i kirken og festen i prestegården etterpå. Den er ikke så detaljert, men den lar oss få et glimt av Aas fra en person utenfra. Disse har jeg lagt ved i avhandlingen.

Denne for min Kone og mig ligesaa uventede som uforskyldte Gave, den var ikke mindre smagfuld end den var verdiefuld, vil stedse være os et kjært og dyrebart Beviis paa Gjerestad Menigheds Godhed og Velvillie imod os¹⁴⁰

Antagelig er dette et utrykk for at folket i Gjerstad satte pris på sognepresten sin og for det arbeidet han hadde lagt ned i kirkebyggingen. I stedet for "Elskede Songeprest" ville vi kanskje i dag ha sagt "godt likt", i en noe mindre svulmende språkdrakt. Det kan i alle fall se ut til at det var en vennlig tone mellom folket og sognepresten, som sier ganske mye med tanke på at byggingen av kirken også kunne kreve sitt av befolkningen i sognet. Med en slik gjennomført positiv holdning og engasjement til arbeidet og til sognefolket, er det ikke til å undres over at gjersdølingene holdt av presten sin.

Oppsummering

John Aas hadde Hersleb og Stenersen som lærere ved det nye Universitetet i Christiania. Disse stor for en bibelorientert og luthersk kirkelig retning, til forskjell fra den teologiske rasjonalismen som rådet i København. John Aas representerte dermed et teologisk brudd med opplysningsprestens suprarasjonalisme.

Det var mange oppgaver knyttet til presteembetet, noe som også kommer fram av Aas' virksomhet i Gjerstad. Noen prestens sentrale oppgaver var de kirkelige handlingene, utdanne skoleholdere, tilsyn med skolen, fattigvesenet og vedlikehold av offentlige bygninger. På alle disse områdene markerte John Aas seg som prest. Embetspresten skulle også være folkeoppdrager, forbilde og far for sin menighet. Gjennom Aas kom disse rollene til syne blant annet i forbindelse med arbeidet mot brennevinsmisbruket.

Opphevelsen av Konventikkelplakaten og innføringen av Dissenterloven fikk stor betydning for det religiøse livet og demokratiseringen av Norge, og understreker moderniseringen som skjedde utover 1800-tallet. Denne moderniseringen tid kom også til uttrykk gjennom Aas ved at han talte for opprettelse av misjonsforening i Gjerstad 1852. Dette kan tyde på at han også stilte seg positiv til at Konventikkelplakaten ble fjernet og at Dissenterloven ble innført. I forbindelse med den første lekpredikanten i Gjerstad, kan man likevel ane at Aas ønsket å føre noe oppsyn med hva som rørte seg i bygda.

¹⁴⁰ *Journal 1840-1910*. Kristiansands statsarkiv.

Byggingen av kirkene på 1800-tallet er en annen side som understreker samfunnsendringene. For det første skjedde det en voldsom økning i befolkningen i denne perioden. Reisningen av de mange kirker er også et symbol på den unge nasjonen som reiser seg. I denne sammenhengen er å komme inn på kirkebyggingen i Gjerstad som et nasjonalt prosjekt.

4.0 Skolemannen Aas

Da Aas kom til Gjerstad var det skoleloven av 1739 som gjaldt. Dette var den første skoleloven for Norge. Skole var ikke et nytt fenomen i byene, men på bygdene hadde det ikke vært skoler tidligere. Ideene om hvordan skolen skulle etableres og gjennomføres ble ikke helt realisert i praksis. Derfor kom det en plakat i 1741 som jenket litt på kravene i loven, men det var loven av 1739 som gjaldt helt til 1827 da en ny skolelov kom. Siden den første skoleloven fortsatt gjaldt da Aas kom til Gjerstad, finner jeg det naturlig å starte med en presentasjon av bakgrunnen for skoleloven og innholdet av skolen i denne første tiden. Som sagt kom det en ny skolelov i 1827 som gjaldt allmueskolen på landet, og enda en ny i 1860. I hele denne perioden var skolen først og fremst en menighetsskole som hadde konfirmasjonen som det endelige mål. Først ved skoleloven av 1889 skjedde den store forandringen at menighetsskolen ble folkeskole, mer som vi kjenner den i dag. Det er sagt at Aas var særlig opptatt av skolen, et arbeid han satte svært høyt. Han hadde jo selv i oppveksten hatt stor glede av skolegang, og også gjort det svært bra. Men han var nok også kjent med at det ikke var slik for alle, av økonomiske eller andre årsaker.

Jeg starter med å gi en kort historisk beskrivelse av innføringen av skolen, som var en konsekvens av konfirmasjonsloven av 1736. Deretter vil jeg se på skolens utvikling i perioden Aas var prest i Gjerstad. Grovt skissert vil det dreie som om hvem som underviste, hvem som gikk i skole, hvor undervisningen foregikk, hvilke fag som ble undervist, hvor lenge skolen varte og hvordan eksaminasjonen foregikk. Jeg vil se på skoleforholdene i Gjerstad og om Aas utførte pliktene sine som embetsmann og sogneprest i henhold til loven, og om det finnes avvik. Avvik kan være positivt og negativt. For eksempel kan det positivt bety at Aas kan var for sin tid eller negativt at han lå etter med arbeidsoppgaver han pliktet å gjøre. Negative avvik kan også oppstå om innbyggerne satte seg i mot skolen, eller positivt for eksempel at innbyggerne var mer enn villig til å bidra økonomisk til lærerlønn eller skolehus. Til slutt vil jeg komme inn på prosessen fra kirkeskole til folkeskole på 1800-tallet. Primært var skolens innhold styrt av hva som måtte til for å bli konfirmert, men gjennom 1800-tallet skjedde det likevel små endringer som peker fram mot folkeskolen, som tok over med skoleloven av 1889.

4.1 Innføring av allmueskolen

Som en konsekvens av obligatorisk konfirmasjonen kom allmueskoleloven tre år senere, i 1739.¹⁴¹ Allmueskolen hadde som eneste oppgave å gi den undervisningen som måtte til for å bli konfirmert og pensumet var kirkens lære og bekjennelse. Det vil si at skolen opprinnelig var en ren kirkeskole med konfirmasjonen, som ga adgang til nattverdets sakramenter, som eneste mål. Når barna ble konfirmert, vanligvis i 15-årsalderen, var skolegangen med andre ord over.

At kirken skulle drive undervisning om sin lære og bekjennelse var ikke noe nytt. Allerede tidlig på 1600-tallet var det bestemt at klokkeren skulle ha katekismeopplæring for barn og unge én dag i uken.¹⁴² Dette var en forberedelse til den første altergang. Denne undervisningen foregikk slik at klokkeren las først, så gjentok barna. Med andre ord en ren pugging eller utenatføring av katekismen.¹⁴³ Slik var det også i Gjerstad. Aas skriver at:

Skoleundervisningen har i Prestegjeldet her, efter hvad der er Grund til at formode, før indførelsen af Konfirmationen blot indskrenket sig til den Undervisning, Kirkesangerne meddeelte Ungdommer i Religionskundskaben som forberedelse til første Altergang.¹⁴⁴

Konfirmasjon før 1736 var heller ikke et ukjent fenomen i Norge, men at det ble en lovfestet plikt for alle å bli konfirmert var nytt. I tillegg til obligatorisk undervisning og overhøring, var det også nytt at det skulle være en liturgisk avslutning der konfirmantene skulle avgi løfte om å leve som kristne resten av livet, i henhold til trosbekjennelsen og dåpens pakt.¹⁴⁵

Konfirmantloven av 1736 satte skolegang som vilkår for konfirmasjon.¹⁴⁶ Da allmueskolen kom i 1739 var det derfor først og fremst en kirkeskole.¹⁴⁷ Skolen ble det viktigste middelet for å gjennomføre konfirmasjonen. Den skulle gi undervisning i den grunnleggende kristne

¹⁴¹ Haraldsø (1983) s. 40

¹⁴² Haraldsø (1997) s. 11

¹⁴³ Tveit (1986) s. 48

¹⁴⁴ *Div skolesaker 1822-1858*. Gjerstad kommunearkiv i Aust-Agder arkiv.

¹⁴⁵ Haraldsø (1997) s. 15

¹⁴⁶ Tveit (1986) s. 50

¹⁴⁷ Slik jeg har beskrevet nærmere i kap 3 Kirke og menighet. (sette inn konkret avsnitt nr.)

lære og med det legge grunnlaget for prestens konfirmantundervisning. Det var blant annet et absolutt krav at barna lærte å lese for å kunne lese katekismen og Bibelen. Presten kunne nekte konfirmasjon til dem som ikke fylte kravet om leseferdigheter. I følge skoleloven av 1739 skulle barna få undervisning i skrivning og regning dersom foreldrene fant det ønskelig, men dette var ikke obligatoriske fag før 1827.¹⁴⁸ Siden ikke skriving og regning var nødvendig for å bli konfirmert, er det naturlig å anta at det var få bønder på landet som ønsket disse fagene. Jacob Neumann (1772-1848), som senere ble biskop i Bergen, skal ha hevdet dette i en artikkel fra 1805.¹⁴⁹ Men ut fra det Aas skriver kan det se ut som at dette ikke var tilfelle samme perioden i Gjerstad. Slik jeg tolker det skrev Aas at forgjengeren Søren Georg Abel var den første som tok initiativ til å utdanne skoleholdere i Gjerstad i løpet av det første tiåret av 1800-tallet. Biskopen i Kristiansand Stift skal også denne perioden ha invitert noen skoleholdere fra hvert sogn i stiftet til undervisning i seks uker. Resultatet av dette var at lærerne ble ivrige til å undervise, og det førte igjen til at skrivning og regning ble alminnelig i skolene. Da Aas overtok kallet i Gjerstad 1821, var det derfor bare noen få foreldre som anså disse fagene som overflødige.¹⁵⁰ Aas grep straks muligheten til å bygge videre på dette og han skriver:

- For at forskaffe Skoleholderne den Passende Dannelse og de bedre Folks Børn nogen mere Undervisning, blev efter Sogneprestens forslag opprættet fast Skole 1821 ved Hovedkirken, og den gang befandtes Menigheden uden Indsigelse --- til at bekoste Skolebygning opført med beboelsesleilighed for Kirkesangeren som Lærer.¹⁵¹

Det var godt observert av den unge nytilsatte presten, og forholdene lå også til rette for ham til å bruke ekstra tid på skolen, da annekskirken på Vegårshei på denne tiden var lagt til Holt prestegjeld. Lovbestemmelsen som sa at det skulle være en fast skole i tilknytning til alle hovedkirkene kom først i skoleloven av 1827, så her er Aas ute flere år tidligere enn loven.

4.2 Skolen etter 1827-loven

Etter skoleloven var barna skolepliktige fra 7-8 års alderen. Med *skoleplikt* mentes ikke at

¹⁴⁸ Haraldsø (1997) s. 18

¹⁴⁹ Tveit (1986) s. 55

¹⁵⁰ *Div skolesaker 1822-1858*. Gjerstad kommunearkiv i Aust-Agder arkiv.

¹⁵¹ *Div skolesaker 1822-1858*. Gjerstad kommunearkiv i Aust-Agder arkiv.

barn nødvendigvis måtte gå til skolen, men at det var *undervisningsplikt*. Så hvis foreldrene selv kunne gi barna den nødvendige undervisning var det i orden. Men hvis presten oppdaget at undervisningen ikke var godt nok, kunne han kreve at barna måtte i den alminnelige skolen jf § 16 i 1827-loven. Alle skolebarn over 9 år som gikk i omgangsskolen eller fikk undervisning i hjemmet, ble hvert år overhørt av presten. Dersom skolepliktige barn ikke søkte skolen eller ikke hadde den forventete fremgangen på skolen, kunne presten ilegge mulkt.¹⁵² I en spørreundersøkelse fra Kirke- og undervisningsdepartementet 1837 skriver Aas at i Gjerstad prestegjeld var det til sammen 687 skolepliktige barn, hvorav 16 ikke søkte skolen på grunn av fattigdom, sykdom eller lignende. Men ingen ble ilagt mulkt.¹⁵³ Presten avgjorde hvor mange år barna måtte gå på skolen. Vanligvis gikk de på skolen til de var 14-15 år, men det kom an på hvor skoleflinke de var. I regelen skulle man være konfirmert før fylte 19 år. Dersom det fantes ukonfirmerte over 19 år, måtte presten meddele biskopen grunnen til dette.¹⁵⁴ I undersøkelsen nevnt ovenfor skriver Aas at det ikke var noen ukonfirmerte over 19 år i prestegjeldet.¹⁵⁵ Det kan bety at Aas enten var en mild prest, eller så var alle konfirmantene dyktige.

4.3 Skoleholdere og skoledistrikter

Aas skriver at Gjerstad i begynnelsen hadde tre skoledistrikter, men denne inndelingen var ”ufullkommen”. I 1783 skal sognet ha blitt utvidet med enda et distrikt, og slik forble det til Aas overtok i 1821.¹⁵⁶ I løpet av hans tid ble sognet ytterligere delt slik at det ble til sammen sju skoledistrikter. Blant disse var det 5. distriktet den faste skolen. I følge skoleloven av 1827 skulle skolekommisjonen i prestegjeldet bestemme inndelingen av distrikter og roder, etter sogneprestens anbefalinger. Sognet måtte deles inn på en slik måte at alle skolebarna fikk anledning til å gå på skolen tre måneder i året.¹⁵⁷ Alle prestegjeld skulle dessuten ha en fast skole i tilknytning til hovedkirken, der klokkeren skulle være skoleholder.¹⁵⁸ 1827-lovens § 11

¹⁵² Jf skoleloven 1827 §20. Generelt var det ikke i Norge veldig utbredt at presten ila mulkt. Knut Tveit skriver at skolestatistikken fra 1837 forteller at 8200 barn hadde forsømt skolen dette året, 6800 pga fattigdom og 1400 pga at foreldrene hadde motvilje mot skolen. Men av disse hadde bare 620 fått mulkt. Årsakene til at så få fikk mulkt, var gjerne at presten viste forståelse for de fattige, og at nekting av konfirmasjon var et langt mer effektivt sanksjonsmiddel. (Tveit (1986) s. 61).

¹⁵³ *Div skolesaker 1822-1858*. Gjerstad kommunearkiv i Aust-Agder arkiv.

¹⁵⁴ Tveit (1986) s. 57.

¹⁵⁵ Det eneste tilfellet jeg til nå har kommet over av ukonfirmerte i Gjerstad sogn var en mann over 19 år nevnt i visitasberetning fra 1849. (*Visitasberetninger 1847-1850*. Kristiansands statsarkiv)

¹⁵⁶ *Div skolesaker 1822-1858*. Gjerstad kommunearkiv i Aust-Agder arkiv.

¹⁵⁷ Lov, angaaende Almue-Skolevæsenet paa Landet. Stockholms Slot den 14de Juli 1827, §6, www.fagsider.org

¹⁵⁸ Lov, angaaende Almue-Skolevæsenet paa Landet. Stockholms Slot den 14de Juli 1827, §2, www.fagsider.org

sier at biskopen skulle stå for ansettelsen av kirkesangeren etter anbefaling av prost og sogneprest. Kirkesangeren skulle også være skoleholder i den faste skolen, og prosten ansatte øvrige skolelærere etter anbefaling av sognepresten. I 1822 kom et slikt tilsettelsesbrev eller kallsbrev fra biskop Sørensen i Kristiansand stift, om at Lars Thoresen Vevestad var ansatt som kirkesanger i Gjerstad kirke og han skulle holde fast skole under sogneprestens tilsyn.¹⁵⁹ Biskopen hadde det øverste tilsynet med skolen, deretter prosten og så sognepresten. Det var naturlig siden skolen var en kirkeskole.

Kirkesangeren skulle også etter loven 1827 § 10 lære opp nye skoleholdere. I følge spørreundersøkelsen fra 1837 hadde Lars Thoresen Vevestad til da lært opp 25 omgående skoleholdere.¹⁶⁰ Selvsagt under tilsyn av sognepresten. Ordningen var slik at klokkeren fikk honorar for å lære opp omgående skolelærere. Det vil si at lærlingene måtte eksamineres av prosten, og prosten måtte godkjenne dem som dugelige lærere. Deretter fikk klokkeren utbetalt honorar. Om klokkeren tok denne oppgaven alvorlig, kunne det bli en ekstra inntekt.

En skoleholder fikk fritak fra militærtjenesten, dersom han jobbet sju år som lærer. Aas skriver at det ikke var vanskelig å skaffe nye skoleholdere.

Motiver hertil er, at Skoleholderen vises Agtelse og nyder Velvillie i Folks Huse, at Ombudet er formet med Fritagelse for den Militaire Tjeneste, samt at Aflønningen i forbindelse dermed i det hele ansees saavidt antagelig, at der for en Person i Alderdom fra det 18de til 25te Aar ikke paa anden Maade er bedre Fortjeneste at paaregne.¹⁶¹

Fritak fra militærtjeneste synes likevel å ha vært en hovedgrunn, for det var bare unntaksvis at skoleholderen ble i jobben særlig lenger enn de sju pliktårene. Herav kom også uttrykket ”syvårslæreren”.¹⁶² Aas forteller om ett tilfelle der en lærer ble i stillingen i 26 år. Han stiftet familie og bosatte seg på en husmannsplass i skoledistriktet han betjente. Da han gikk av med pensjon, fikk han 16 spd i året av Opplysningsvesenet.¹⁶³ I utgangspunktet var lærerlønnen ikke beregnet til å brødfø mer enn én mann, den var ikke slett ikke tenkt til en hel familie. Slik sett var det underforstått at skoleholderen skulle være ugift, og eventuelt finne annet levebrød dersom han stiftet familie.

¹⁵⁹ *Div skolesaker 1822-1858*. Gjerstad kommunearkiv i Aust-Agder arkiv.

¹⁶⁰ *Div skolesaker 1822-1858*. Gjerstad kommunearkiv i Aust-Agder arkiv.

¹⁶¹ *Div skolesaker 1822-1858*. Gjerstad kommunearkiv i Aust-Agder arkiv.

¹⁶² Haraldsø (1997) s. 24

¹⁶³ *Div skolesaker 1822-1858*. Gjerstad kommunearkiv i Aust-Agder arkiv.

I 1837 hadde Gjerstad prestegjeld 6 skoledistrikt der det 5. skoledistriktet var den faste skolen. I tillegg til den faste skolelærer var det 5 omgående skoleholdere i alder fra 18 – 28 år med en årslønn fra 15-18 spd. Tre av dem holdt 26 uker skoler årlig, to holdt 30 uker skole. De omgående skoleholderne fikk også undervisning av sognepresten fire uker i året.¹⁶⁴ På den måten var utviklingen av skolen et samarbeid mellom presten og skoleholderne, og Aas viser at han var engasjert i skolen ved å gi skoleholderne etterutdanning. Her er han forut for sin tid. Statistikken over omgangslærernes lønn i 1837, sier at gjennomsnittslønnen lå på 18.5 spd, til tross for at bestemmelsen var at lønnen skulle ligge på rundt 20 spd.¹⁶⁵ Aas skriver at omgangslærerne har fire måneder om sommeren som det ikke holdes skole, da har de mulighet til å ta seg sommerjobb og tjene tilsvarende beløp ekstra.

4.4 Større krav til lærernes kunnskapsnivå

Skolens omfang vokste, og kravene til lærernes kunnskap likeså. Geistligheten spilte en stor rolle i utviklingen av lærernes utdanning, blant annet ved at de sto bak opprettelsen og driften av seminarene som kom fra midten av 1830-tallet og utover. Hvert stift skulle ha et seminar og i 1839 kom Christiansands Stiftsseminarium på Holt i virksomhet. Da denne ble lagt til Holt og ikke i Kristiansand, kom det blant annet av at Andreas Faye var sogneprest i Holt prestegjeld. Han var veldig godt egnet til denne oppgaven. Han var også en nær venn av John Aas, som man kan se av brevene han mottok fra ham.¹⁶⁶ Av et brev Aas skrev 14. oktober 1839 kan det se ut som de har diskutert sammen i forkant av etableringen av seminaret. Aas kommer i alle fall med en ydmyk hentydning i den retning:

De tillægger mig imidlertid en ufortjent Evne til at kunne yttre nogen Mening til Gavn for Sagen, dette De ikke vente. Min Virksomhed strakte sig aldrig vidt i den Henseende; jeg blev kun staaende som Haandlangeren ved den yderste Grundsten. Bygningen tilhører ende, det Dem og Kolleger at opføre, mig kun at glæde mig derover.¹⁶⁷

¹⁶⁴ jf. spørreundersøkelsen fra kirke- og undervisningsdepartementet 1837 (*Div skolesaker 1822-1858*. Gjerstad kommunearchiv i Aust-Agder arkiv.)

¹⁶⁵ Jakhelln (1995) s. 563

¹⁶⁶ Disse ligger oppbevart i Fayes private samling i Riksarkivet i Oslo: *A. Fayes samlinger*: Privatarkiv 15

¹⁶⁷ *A. Fayes samlinger*, Riksarkivet

Det kommer også fram av brevet at en skolelærer fra Gjerstad sogn, Halvor Gislesen, var elev ved seminaret allerede samme året som det ble opprettet. Ved seminarene ble det undervist flere fag. Som i skolen for øvrig var kristendom hovedfaget, men det ble også undervist i pedagogikk, morsmål, skrivning, historie, regning, sang og musikk. Senere kom også naturfag med.¹⁶⁸ Det ble mer vanlig at i det minste skoleholderen i den faste skolen hadde seminarutdannelse, da han hadde ansvar for å lære opp nye lærere. Men også omgangslærere fikk etter hvert seminarutdannelse. I 1850 fantes det i alle typer skoler lærere med seminarutdannelse, selv om fortsatt 75 prosent kun hadde prosteeksamen.¹⁶⁹ Når det gjelder Gjerstad ser det ut til, ut fra visitasberetningen fra 1860, at kun skolelæreren ved den faste skole hadde seminarutdanning.¹⁷⁰ Men det kan se ut som at det ble vektlagt ekstra med tanke på at han kurset de andre lærerne i sognet.

4.5 Skolekommisjon

Hvert prestegjeld skulle ha en skolekommisjon. Disse skulle i begynnelsen bestå av fire bønder, lensmann, fogd, prest og amtmann. Oppgavene til skolekommisjonen var blant annet å avgjøre om prestegjeldet skulle ha fast skole eller omgangsskole, og når det skulle holdes skole. Kommisjonen skulle også bestemme utligningen av skoleskatten som skulle dekke skolens utgifter, blant annet lærerlønnen.¹⁷¹

I 1854 var det i Gjerstad fortsatt ikke kommet flere faste skoler til, bare den lovbestemte i tilknytning til hovedkirken.¹⁷² Etter skoleloven av 1860 var kravet et det skulle være et skolehus i hvert distrikt. De første skolene, unntatt den faste skolen, ble bygget fra 1865 og utover. Kommunen leide også enkelte lokaler. De fleste skolene ble bygget etter Aas tid.¹⁷³

Oppsummering

I forbindelse med etableringen av den faste skole, viste John Aas seg virkelig handlekraftig. Særlig fordi skolen ble bygget allerede året etter at han kom til Gjerstad. Engasjementet han for utviklingen av skolen må han hatt i seg hele tiden. Han la ned stor innsats i å utdanne skoleholdere. Aas var overbevist om at skolen som institusjon var helt nødvendig og en

¹⁶⁸ Haraldsø (1997) s. 26

¹⁶⁹ Haraldsø (1997) s. 25

¹⁷⁰ *Visitasberetninger 1860-1862*. Kristiansand statsarkiv.

¹⁷¹ Jakhelln (1995) s. 559

¹⁷² *Div skolesaker 1822-1858*. Gjerstad kommunearkiv i Aust-Agder arkiv.

¹⁷³ Vevstad (1987) s. 14-15

forutsetning i arbeidet om å fremme folkeopplysning. Han var også svært positiv til seminaret som ble opprettet i Holt 1839.

Flere opplysningsprester la ned et stort arbeid i utviklingen av skolen og opplæring av skoleholdere. Langt utover det som var lovpålagt. Dette var også tilfelle for Aas. Han er i forkant av lovverket og yter mer enn det som kreves av ham som embetsmann. Likevel kan man nyansere likheten noe ved å påpeke at opplysningspresten ikke nødvendigvis drev med folkeopplysning. Utviklingen av skolen var et viktig ledd i forbindelse med konfirmasjonsopplæringen. Aas ser ut til å ha trukket denne forståelsen noe lenger, ved i tillegg å se skolen som en viktig del av folkeopplysningen.

5.0 Aas som stortingsmann og lokalpolitiker

I dette kapittelet vil jeg se på Aas som politiker, og jeg starter med å gi et overblikk på hvordan statsmakten fungerte under første halvpart av 1800-tallet. I løpet av denne perioden var det flere politiske vedtak som på sikt fikk stor betydning for den demokratiske utviklingen i Norge. Sammensetningen av representantene ved de enkelte Storting kan også ha spilt en rolle for den politiske utviklingen, særlig at bøndene etter hvert ble representert i større grad. Det var stortingsvalg hvert tredje år, og jeg skal i korte trekk komme inn på hvordan stortingsvalgene foregikk. Deretter vil jeg kronologisk ta for meg de periodene Aas var stortingsmann (1836, 1836-37, 1842, 1845) og nevne de komiteene og utvalg Aas var medlem av. Jeg er særlig interessert i å finne ut av om det var noen politiske saker han var spesielt opptatt av og om han hadde noen spesielle interesser som ble synlige på Stortinget. På lokalt plan skjedde det også en politisk utvikling, ikke minst med innføringen av formannskapslovene i 1837. I Gjerstad ble det første kommunestyret etablert i 1838, og jeg vil se litt på hvilke oppgaver som ble lagt under kommunestyret og ordføreren.

5.1 Statsmakten under første halvdel av 1800-tallet

Under enevoldstiden hadde enevoldskongen all makt i Danmark-Norge. Det vil med andre ord si at det fantes kun ett maktorgan i staten; enevoldskongen. Dette ble radikalt endret da Norge fikk sitt eget Storting etter 1814, som var et stort steg i retning av større selvbestemmelse. Kongen av Sverige og Norge var ikke eneveldig. Den politiske makt i Norge hadde nå fått tre ”hoder”, fordelt mellom et eget Storting, egen regjering og kongen av Sverige og Norge.¹⁷⁴ Dermed fikk ikke unionskongen like stor makt som kongen av Danmark-Norge hadde hatt, og de grunnleggende forutsetningene for Norges selvstendighet ble endret. Den fulle selvstendigheten kom først ved unionsoppløsningen i 1905.

I de første tiårene etter 1814 vokste den politiske interessen og optimismen i Norge, selv om valgdeltakelsen blant de relativt få stemmeberettigede menn ikke nødvendigvis gjenspeilet dette. Valgdeltakelsen hadde noen topper utover første halvdel av 1800-tallet, men generelt var den ikke stor. Likevel var valgdeltakelsen i Norge større enn for eksempel i Sverige.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Seip (1997) s. 70

¹⁷⁵ Seip (1997) s. 121. Fordi det var et temmelig tungvint valgsystem og kanskje også fordi resultatet av politiske ønsker kunne være vanskelig å se, var valgdeltakelsen i Norge lav. Seip mener at ut fra disse forholdene var den

Maktfordelingen mellom Konge, Regjering og Storting skiftet gradvis tyngdepunkt. Det politiske spillet for å få sanksjonert lover og vedtak ble gradvis endret, særlig fordi kongens maktposisjon etter hvert svakere. Det tiltakende demokratiet i Norge hadde sitt utgangspunkt i Grunnloven av 1814. Da kong Karl Johan godkjente og underskrev denne, sa han på sett og vis ja til at Kongens posisjon som enevoldskonge og statens øverste leder etter hvert skulle avta.

John Aas var stortingsmann, som var en gjev tittel å få. Derfor er det interessant å se kort på hvilken påvirknings- og gjennomslagskraft det norske Storting egentlig hadde. Sett med kong Karl Johans øyne gjorde han en stor tabbe da han i 1814 skrev under på at Kongen ikke skulle ha absolutt veto.¹⁷⁶ Kongen hadde vetorett i saker som ble behandlet i Lagting og Odelsting, men han hadde ikke vetorett i saker som ble behandlet når hele Stortinget var samlet.¹⁷⁷ Dette svekket Kongens posisjon betraktelig. I flere saker ble Kongens myndighet etter hvert overtatt av Stortinget, for eksempel når det gjaldt skatter, bevilgninger og lovgivning. Likevel kunne Kongen innføre midlertidige lover som gjaldt frem til Stortinget kom sammen igjen. Det var ikke Stortinget selv eller noen av dets komiteer som kunne fremme lovforslag. Den retten var forbeholdt de enkelte stortingsmennene.¹⁷⁸ Dette er veldig kort skissert, men poenget er å vise at stortingsmenn som Aas kunne ha direkte påvirkning ved å fremme lovforslag og avgi stemme for eller mot lovforslag. Når et lovforslag fikk flertall i Stortinget måtte loven i tillegg bli sanksjonert av Kongen. Kongen kunne nekte sanksjon av en sak opp til tre ganger, deretter var den kongelige vetorett oppbrukt. På denne måten fikk Stortinget innført nye lover, selv om prosessen kunne ta mange år.¹⁷⁹

5.2 Sammensetningen av Stortingene

Etter 1814 dominerte embetsmennene det politiske bildet. I motsetning til bøndene og borgerne hadde embetsstanden den fordel at de var en homogen gruppe spredt i bygder og byer over hele landet. De hadde en felles forankring i utdanning og yrke. Dette førte til at embetsstanden fikk en nasjonalt samlende funksjon, noe som var helt avgjørende i tiden etter

politiske mobiliseringen i Norge tross alt høy. Og han sammenligner dette med at valgdeltakelsen faktisk var lavere i Sverige.

¹⁷⁶ Seip (1997) s. 76

¹⁷⁷ Seip (1997) s. 82

¹⁷⁸ Seip (1997) s. 83

¹⁷⁹ Seip (1997) s. 83

1814,¹⁸⁰ da det unge Norge skulle bygge en nasjon og det politiske systemet var i en begynnerfase. Samtidig hadde også embetsstanden sin tyngde i Christiania, særlig i administrative stillinger.¹⁸¹ Under eneveldet hadde embetsmannen en særlig administrativ og maktutøvende stilling i samfunnet. Dette forholdet forble uforandret i tiden etter at Norge kom i union med Sverige, men etter 1814 hadde embetsstanden i tillegg ervervet seg den politiske makt. Selv om den politiske makten var gitt til folket ved Grunnloven, var det embetsmennene som fylte alle politiske verv i Stortinget og Regjering. De hadde ikke tillitt til at bøndene var skikket til slike ansvarsfulle stillinger, og embetsstanden var heller ikke klar for å overlate styringen til andre. Innføringen av formannskapslovene i 1837 ble i så måte et vendepunkt i dette politiske bildet.¹⁸² Fram til 1830-årene dominerte altså embetsmennene overlegent på Syortinget.¹⁸³ Deretter var det en gradvis økning av representanter fra bondestanden og i årene etter 1845 begynte bøndene å dominere Stortinget.¹⁸⁴

Grunnloven slo fast at i tillegg til embetsmenn skulle alle menn over 25 år som hadde eiendom få stemmerett. Dette var menn som eide eller bygslet jord, enten selveiere eller leilendinger, og det var kjøpmenn, håndverkere og huseiere.¹⁸⁵ For å bli stemmeberettigede var det også et krav om at man måtte avlegge ed til Grunnloven. I 1838 var det ca 5,5 prosent av den norske befolkning som hadde stemmerett. Men det kunne vært litt høyere dersom alle aktuelle hadde avlagt ed til Grunnloven.¹⁸⁶ Stortingsmennene ble valgt ved indirekte valg, det vil si at alle stemmeberettigede i et amt stemte på valgmenn. Disse valgmennene avgjorde så hvem de sendte videre til Stortinget.

Med denne valgordningen sikret man på sett og vis at de mest dugelige fra hvert amt fikk plass på Stortinget, og at de mindre dugelige ble silt bort. Det var ikke først og fremst det politiske ståstedet som var avgjørende for valget, men hvorvidt de valgte kunne gjøre et godt arbeid på Stortinget.¹⁸⁷ Som samfunnets mest lærde stilte embetsmennene selvsagt sterkt. John Aas hadde utdanning fra Universitetet og lang administrativ erfaring gjennom arbeidet

¹⁸⁰ Seip (1997) s. 62

¹⁸¹ Seip (1997) s. 67

¹⁸² Schnitler (1911) s. 53

¹⁸³ Seip (1997) s. 68

¹⁸⁴ Mohn (1874) s. 4; s. 14

¹⁸⁵ Sørensen (2001) s. 63

¹⁸⁶ Steen (1973) s. 43

¹⁸⁷ Seip (1997) s. 116 hentet fra sitat av Frederik Stang.

som sogneprest, og dette gjorde ham til en sterk kandidat. Han vant riktignok ikke frem ved stortingsvalgene 1830 og 1833, men han ble vararepresentant.¹⁸⁸

5.3 Aas' representantsperioder

John Aas representerte Nedenæs og Robygdelagets amt ved de ordentlige Storting 1836, 1842 og 1845, og ved det overordentlige Storting 1837.¹⁸⁹ Det ble dessverre ikke skrevet referat fra stortingshandlingene i tiden før 1857, så det er ikke mulig å gjengi eventuelle framlegg av Aas. Men det er mulig å finne spor av Aas i noen enkelte saker likevel. Jeg har derfor bestemt meg for å fokusere på disse, for å finne ut mer om ham som politiker. Mange av de politiske diskusjonene som foregikk i løpet av denne perioden var svært tempererte. Flere av de sanksjonerte lover har blitt stående som milepæler for ettertiden. I kirkelig sammenheng er det særlig opphevelsen av Konventikkelplakaten i 1842 og innføringen av Dissenterloven i 1845 som er interessante. Disse spilte en betydelig rolle både for det politiske og det religiøse Norge. Jeg har imidlertid valgt å beskrive disse nærmere i kapittel 3 *Kirke og menighet*, og vil bare nevne dem kort her. I tillegg til de politiske sakene som ble diskutert, er det interessant å se hvilket miljø presten fra landsbygda møtte da han kom til hovedstaden.

5.4 Stortingsperioden 1836, 1836-37

Den første perioden Aas var stortingsmann var som sagt ved det 8. ordentlige Storting i 1836, som var samlet fra 1. februar til 8. juli. Da ble Stortinget oppløst og tingmennene sendt hjem. Ved valget i 1835 hadde Nedenæs og Robygdelagets amt 27 valgmenn og 25 personer som avga stemmer. Av disse ble kirkesanger N. J. Tvedt, lensmann T. G. Bjørvatten og sogneprest J. Aas valgt som representanter til Stortinget.¹⁹⁰ De samme representantene var også med da stortinget igjen kom sammen høsten 1836 til det 4. overordentlige Storting, fra 13. oktober til 24. januar 1837.¹⁹¹ I hele denne perioden satt Aas i *Næringskomiteen*, i tillegg var han med i *Kriminallovkomiteen*.¹⁹² I sistnevnte var han blant andre sammen med John Gundersen Neergaard (1795-1885) og Ole Gabriel Ueland (1799-1870).¹⁹³ Til sammen hadde Stortinget

¹⁸⁸ Lindstøl (1915) s. 159

¹⁸⁹ Faye. A. (1999) s. 144. Dette står også nevnt i kallsboken som ligger på Gjerstad Menighetskontor.

¹⁹⁰ Lindstøl (1915) s. 174

¹⁹¹ Lindstøl (1915) s. 167

¹⁹² Lindstøl (1915) s. 180

¹⁹³ Lindstøl (1915) s. 181

denne perioden 96 representanter.¹⁹⁴ Av disse var 36 embetsmenn.¹⁹⁵ det vil si 38 prosent av representantene.¹⁹⁶ Det var også 38 prosent som var gårdbrukere.¹⁹⁷

5.4.1 Spor av Aas på Stortinget – om liggedagers opphevelse

I den første perioden Aas satt på Stortinget kan vi kun finne spor etter ham i én sak. I 1836 stemte Aas mot liggedagers opphevelse og han ønsket at argumentene for voteringen skulle komme på trykk i Stortingsforhandlingene. Dette kan tyde på at saken om liggedager var viktig for ham.¹⁹⁸ Saken handlet om hvor mange dager et skip med varer for salg kunne ligge ankret opp i en kystby. Utenlandske skip som kom med varer de solgte fikk tildelt liggedager i kystbyene. Aas ønsket at man skulle fortsette med denne ordningen med liggedager fordi han mente at denne ordningen var av særlig stor betydning for folk som bodde på mindre steder og i bygder. Det var flere grunner til at han mente at skipene skulle få lov til å selge varene sine. Blant annet var varene billigere slik at også de fattigere hadde råd til å gjøre innkjøp. Muligheten for å kjøpe varer med tømmer som betaling var dessuten større enn om de skulle handlet i landhandelen. Fattige fikk rett og slett større mulighet til å handle da betalingen ikke var med penger, men med tømmer. Aas argumenterte også for at denne handelen ikke ødela for kjøpmennenes inntekter i kjøpstedene. Risør er et eksempel på et kjøpsted, hvor folk kom reisende fra de omkringliggende bygdene for å handle varer de ikke hadde tilgang til hjemme i bygden. Det var snakk om store geografiske områder og mange mennesker som kom til kjøpstedene, slik at liggedagene ikke ville ødelegge handelen for kjøpmennene. Imidlertid fikk Aas ikke gjennomslag for sin argumentasjon, da flertallet i Stortinget gikk inn for opphevelse av liggedagene.

Byene var overrepresentert på Stortinget fordi loven slo fast at en tredjedel av Stortingets representanter skulle være fra byen, til tross for at kun én av ti bodde i byen.¹⁹⁹ Og det kan virke som at Aas ble litt opprørt over at byenes behov ble favorisert på bekostning av bygdene. Han talte bygdene sak på Stortinget og viste motvilje mot at avgjørelsene skulle vedtas ut fra byenes behov.²⁰⁰ Dette er den eneste saken fra denne perioden hvor vi kan finne spor av Aas. Ut fra denne saken er det likevel det tydelig at han ønsket å fremme bygdene

¹⁹⁴ Mohn (1874) s. 4

¹⁹⁵ Mohn (1874) s. 4

¹⁹⁶ Mohn(1874) s. 5

¹⁹⁷ Mohn (1874) s. 10

¹⁹⁸ Storthings forhandlinger 1836, 2.april s. 245 Stortingsreferater ble ikke skrevet før i 1857.

¹⁹⁹ Seip (1997) s. 64

²⁰⁰ Storthings forhandlinger 1836, 2.april s. 245

behov på Stortinget, og at han ønsket et lovverk som tok hensyn til bygdefolkets vilkår og muligheter.

5.4.2 Formannskapslovene

I 1837 ble formannskapslovene vedtatt. Da hadde allerede diskusjonen om man skulle innføre lokalt selvstyre pågått i flere år, fra 1820 til 1837.²⁰¹ Norge var fortsatt en ung stat og det moderne styresettet som vi kjenner i dag begynte så smått å ta form. Det var flere forhold det måtte tas stilling til, som hvor stor makt de lokale styrene skulle få og hvordan det rent praktisk kunne gjennomføres. Da Aas kom på Stortinget 1836 var lokalt selvstyre en av hovedsakene som ble drøftet. I utformingen av formannskapslovene ble det særlig diskutert hvilken plass de tidligere allmuemøtene skulle ha i kommunene, og eventuelt om disse skulle likestilles med formannskapet. I større saker som angikk lokalbefolkningen kunne embetsmannen kalle inn til allmuemøte for å drøfte saken med innbyggerne. I 1822 var det for eksempel et allmuemøte i Gjerstad kirke etter en gudstjeneste i forbindelse med byggingen av den faste skolen. Der ble presten og innbyggerne enige om hvordan oppføringen og vedlikeholdet skulle finansieres.²⁰² Gjennom den gamle ordningen med allmuemøter eksisterte det allerede en form for lokalt demokrati, selv om ikke dette var konstituert i noen lov. Da formannskapslovene kom bygget man altså egentlig på en veletablert praksis.

I 1836 var forslaget om formannskapslovene så og si klart, men det ble ikke gjort noen vedtak fordi Stortinget ble oppløst juli. Samme høst var Stortinget igjen samlet, og våren 1837 ble formannskapslovene vedtatt ved kgl. resolusjon. Noen av prinsippene bak formannskapslovene var at den avgjørende makten skulle ligge hos folket.²⁰³ Det var også et poeng at lokale styrer til en viss grad skulle ta hånd om lokale saker. Det vil si en desentralisering av den offentlige myndighet,²⁰⁴ som ville gi en raskere saksgang i bygde-Norge og samlet sett redusere offentlige utgifter. Det er ikke mulig å si noe om hva Aas stemte i denne saken, men han stilte seg tross alt positiv til den nye ordningen.

De første kommunevalgene ble holdt i 1837, og det var tydelig at folk i Norge hadde forventninger til de nye formannskapslovene i og med at antallet for de stemmeberettigede

²⁰¹ Seip (1997) s. 14

²⁰² *Gjerstad kommune. Div skolesaker 1822-1858. Aust-Agder arkiv*

²⁰³ Seip (1997) s. 36

²⁰⁴ Seip (1997) s. 39

fikk den største økningen 1836-1837.²⁰⁵ De som ble valgt inn i Formannskapet bestemte hvem av dem som skulle være ordfører, det vil si at ordførervervet ble avgjort ved indirekte valg. Regelen var at ordførerne også skulle sitte i Amtstinget.²⁰⁶ Som ordfører var Aas dermed til stede ved det første Amtstinget som ble holdt i Nedenes Amt i 1837.²⁰⁷ Sammensetningen ved dette første Amtstinget var: ti gårdbrukere, én kirkesanger, seks prester (Faye var vikar for Aall) og én handelsmann.²⁰⁸ Denne sammensetningen gjenspeilte tendensen i resten av Norge ved at flest ordførere var bønder, og deretter fulgte prester eller offiserer.²⁰⁹ Dette må tyde på at Aas ble valgt til ordfører i Gjerstad av minst to grunner. For det første fant man ham skikket til vervet. Den andre grunnen er minst like viktig, at han må ha vært godt likt og ansett blant gjerstdølingene. Som ordfører trengte man ikke nødvendigvis embetsmannens overlegne kunnskaper for å befatte seg med lokale anliggender. For bonden viste ordførervervet seg å være en viktig erfaring på veien til å bli stortingsrepresentant. På Stortinget i 1868 hadde alle representantene fra bondestanden, med ett eller to unntak, først vært ordførere.²¹⁰

Amtsformannskapet spilte en viktig rolle angående å bevilge amtsutgiftene, samt kontrollere og revidere regnskapene over amtets utgifter.²¹¹ For eksempel vedtok Amtstinget for 1839 å bygge et sykehus i Arendal.²¹² I Amtsformannskapet hadde Aas også oppgaven som amtsrevisor og i 1840 skriver han til Faye:

Saa meget jeg end dermed har havt at gjøre, saa er jeg dog ikke endnu kommet saa vidt, at jeg kan sige med mig selv, at jeg er Herre over Materien. Jeg savner dennegang dybt, at jeg ikke har en forhen i Sagen erfaren Medarbeider, med hvem jeg kunde samtale over de værste Puncter, men den hele Formandsindretning gjennomgaaer sin Skjærsild, og Revisionen maa syilles over i Bøndernes Hænder baade her og andetsteds, om den skal faae sin rette Betydning; Seminariet danner Subjecter, som gjør Tingen mulig.²¹³

²⁰⁵ Seip (1997) s. 44

²⁰⁶ Finne en kilde på at hovedoppgavene til amtstingene var å fordele penger til veibygging, sykehus og lignende. Og at det ble innført samtidig med formannskapslovene.

²⁰⁷ Steen (1973) s. 56

²⁰⁸ Seip (1997) s. 55

²⁰⁹ Seip (1997) s. 127

²¹⁰ Seip (1997) s. 127

²¹¹ Steen (1973) s. 28

²¹² Steen (1973) s. 163

²¹³ A. Fayes samlinger. Riksarkivet.

Selv om ordførervervet ble mange bondepolitikeres skole på veien til Stortinget, understreket Aas et viktig poeng her. For at formannskapsordningen skulle komme til sin fulle rett trengte samfunnet flere skolerte bønder. Det ville ikke holde med kun politisk erfaring. Å være amtsrevisor må ha vært en stor og ansvarsfull oppgave, og ut fra brevet Aas skrev kan vi lese at han syntes det var tungt å ikke ha kompetente medarbeidere til å hjelpe seg med revisjonen. Underforstått hadde de andre bøndene ikke nok kunnskaper for en slik oppgave. Jeg synes Aas tok i bruk sterke metaforer da han sammenlignet denne perioden med ”Skjærsilden”, samtidig som det gir en god beskrivelse av spenningen og avstanden mellom skolerte og uskolerte folkevalgte i utførelsen av politiske verv. Men Aas var positiv til denne nye ordningen med formannskap, selv om han også var klar over at den ikke ville komme til sin fulle rett før bøndene fikk mer skolegang og at det derfor ville ta en tid før intensjonen om at makten skulle ligge hos folket ble reell.

5.5 Stortingsperioden 1842

Det 10. ordentlige Storting var samlet fra 1. februar til 17. september 1842.²¹⁴ I Nedenes og Robygdelagets amt var det ved dette valget 28 valgmenn og 25 personer som avga stemme.²¹⁵ Nedenes og Robygdelagets amt hadde tre representanter på Stortinget: Fogd J. C. P Nielsen, sogneprest A. Faye og sogneprest Aas. Denne perioden satt Aas i *Næringskomiteen nr. 1*. Som medlem av denne næringskomiteen var han også med i *Komité for brennevinsloven* og *Komité for Bygningslov for Kristiania og Brandforsikring i Trondhjem*.²¹⁶ Aas var også sekretær i Lagtinget.²¹⁷ Til sammen hadde Stortinget 100 representanter, der 41 prosent var embetsmenn²¹⁸ og 34 prosent var gårdbrukere.²¹⁹

5.5.1 Spor av Aas på stortinget – ”Jødesaken”

Grunnlovens § 2 sa at jøder ikke hadde adgang til Norge:

Den evangelisk-lutherske Religion forbliver Statens offentlige Religion. De
Indvaanere der bekjende sig til den, ere forpligtede til at oppdrage deres Børn i

²¹⁴ Lindstøl (1915) s. 198

²¹⁵ Lindstøl (1915) s. 205

²¹⁶ Lindstøl (1915) s. 212

²¹⁷ Lindstøl (1915) s. 209

²¹⁸ Mohn (1874) s. 4

²¹⁹ Mohn (1874) s. 10 komme med en oversikt over resten av sammensetningen av stortinget i fotnote her

samme. Jesuiter og Munkeordener maae ikke taales. Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget.²²⁰

Bakgrunnen for dette var at statens offentlige religion skulle være evangelisk-luthersk. Både Kongen og hans embetsmenn skulle bekjenne seg til denne, og det norske folk skulle leve etter denne læren. Eidsvollsmennene var ikke åpne for å endre dette da Grunnloven ble vedtatt. Stat og religion hørte sammen og eidsvollsmennene videreførte de tradisjonelle ideene fra enhetssamfunnet om at hele folket skulle bekjenne seg til den offentlige religionen.²²¹ For staten var én felles bekjennelse også en viktig faktor for å holde folket sammen. Derfor kunne man ikke åpne for at andre religioner skulle få slå rot i Norge. For å få til en grunnlovsendring måtte saken først fremsettes på et ordentlig Storting, og ved neste ordentlig Storting kunne man komme til en avgjørelse (jfr § 112). Og da måtte to tredjedeler av stortinget stemme for en Grunnlovsendring. Lovendringen måtte heller ikke være i strid mot "Grundlovens Principer" som gikk på bekostning av "Constitutionens Aand".

I 1839 sendte Henrik Wergeland (1808-1845) inn forslag om en grunnlovsendring som ga jøder adgang til Norge, og ved stortingsperioden 1842 kom jødesaken for første gang opp til behandling. Det var en stor sak som til sammen gikk over fire stortingsperioder (1842, 1845, 1848 og 1851).²²² Henrik Wergeland kjempet hardt for at jødene skulle få lov til å komme til Norge. Han drev en voldsom lobbyvirksomhet og skrev brev og litterære tekster i kampen om grunnlovsendring av § 2. Jeg skal ikke gå nærmere inn på Wergelands kamp, men se litt nærmere på selve avstemmingen. I 1842 fikk forslaget om opphevelse av dette forbudet flertall, men flertallet ble ikke stort nok. Jødeforbudet var en del av Grunnloven og derfor måtte flertallet være minst $\frac{2}{3}$ for at en grunnlovsendring kunne skje.. Av 94 tilstedeværende stemte 51 for endring, mens 43 stemte mot. Wergeland skrev hva hver enkelt stortingsmann stemte, og navnene deres kan vi finne i hans skrift *Jødesagen i det norske Storting*. Jødesaken var et hett tema, og det er en av de få sakene hvor man vet hva Aas stemte I følge Wergeland var Aas én av de seks prestene som stemte mot opphevelsen av passusen i § 2 av de i alt 14 prestene som avga stemme i denne saken. Wergeland understreket at de fleste

²²⁰ *Kongeriget Norges Grundlov. Grunnloven høsten 1814 etter union med Sverige.* www.nb.no.

²²¹ Oftestad (2005) s. 181

²²² *Opphevelsen av Jødeparagrafen i Norges Grunnlov 1814 – 1851 – 2001.* www.stortinget.no.

embetsmenn var for opphevelsen av jødeparagrafen, så i dette tilfellet stemte Aas konservativt.²²³ Wergeland skrev følgende om de som stemte mot:

Modstanden vil høist sandsynlig allerede næste Gang indskrænke sig til yderst faa af disse særegne Hoveder, hvori Fordommene og fixe Meninger synes ligesom at forskandse sig efterat have taget Underholdning til sig for hundrede Aar. Egentlig Religionshad vil ikke lade sig finde, ligesom det ganske vist ikke fandtes hverken hos de sex Præster eller hos de 28 Bønder eller hos resten af de 43, som endnu ikke vilde give sig af med Israel.²²⁴

I tillegg til de seks prestene stemte også over tre fjerdedeler av bøndene og enkelte få andre embetsmenn mot grunnlovsendringen. Flertallet av embetsmennene og borgerlige stemte for grunnlovsendring, som for eksempel Kristiansands biskop, von der Lippe, og sogneprest A. Faye. I dette tilfellet delte ikke Aas samme syn som von der Lippe og Faye, men han var på parti med bøndene. Det er sagt at han var bondevennlig og ble regnet som liberal. Om Aas stemte ut fra en teologisk overbevisning slik Wergeland anklaget prestene for, er ikke nødvendigvis riktig. Det kan også være at han hadde en annen oppfatning av det nasjonale og var på linje med embetsmennene som forfattet Grunnloven. På dette Stortinget hadde man sagt ja til opphevelsen av Konventikkelpakaten, men det var likevel religiøs enhet. Dissenterloven kom først i 1845.

5.6 Stortingsperioden 1845

Det 11. ordentlige Storting var samlet fra 1. februar til 27. september 1845.²²⁵ Av 27 valgmenn ble gårdbruker N. O. Løvland, gårdbruker D. K. Vigeland og sogneprest J. Aas valgt som representanter fra Nedenes og Robygdelagets amt.²²⁶ Denne perioden var Aas med i *Kirkedepartementet nr 1*,²²⁷ og han var også denne gangen sekretær i Lagtinget.²²⁸ Til sammen var det 102 representanter på Stortinget, hvorav 44 av dem var embetsmenn. Med andre ord var 43 prosent embetsmenn²²⁹ og 28 prosent gårdbrukere.²³⁰

²²³ Wergeland. *Jødesagen i det norske Storting*. www.arkivverket.no

²²⁴ Wergeland. *Jødesagen i det norske Storting*. www.arkivverket.no

²²⁵ Lindstøl (1915) s. 213

²²⁶ Lindstøl (1915) s. 220 Det vil si at Aas var den eneste som ble valgt om igjen fra forrige valg. De to andre representantene er nye.

²²⁷ Lindstøl (1915) s. 225

²²⁸ Lindstøl (1915) s. 224

²²⁹ Mohn (1874) s. 5

²³⁰ Mohn (1874) s. 10 Også skrive den øvrige sammensetningen i fotnote her.

5.6.1 Spor av Aas på stortinget – Enkeseteloven

I 1845 dukker det også opp et spor av Aas i saken om ”enkesædeloven”. I saken om opphevelsen av liggedagene argumenterte Aas for at lovendringen ikke ville komme bygde-Norge til gode, men snarere tvert i mot. Saken om enkeseteloven angikk enker etter embetsmenn, hovedsakelig presteenker, og hvordan disse skulle leve etter at mannen deres var død. Denne saken hadde ikke særlig stor betydning for Gjerstad prestegjeld, da det ikke fantes noe enkesete der fra før. Men den hadde stor betydning for embetskonene på landsbasis, fordi det fantes prester over hele landet. På bygden var det derfor svært praktisk om prestegjeldet hadde et hus der presteenken kunne bo, slik at hun slapp å flytte bort fra miljøet og menigheten hun kjente dersom hun ikke selv ønsket det. Aas mente at det var bedre å investere i hus og tomt enn å selge enkesetene og legge pengene i et pensjonsfond. Dette var for å unngå at enkene i bygdene ble tvunget til å flytte til mindre tettsteder. Ledige hus på landet var ikke nødvendigvis så enkelt å oppdrive, i alle fall ikke dersom det skulle følge med et passende jordestykke slik at enken kunne holde seg med mat. Aas mente også at enkesetene ikke ville være en risikabel investering på lengre sikt, sammenlignet med et pengefond der en renteendring ville kunne føre til store økonomiske tap. I denne saken argumenterte Aas mot den alminnelige oppfatningen som var i byen, og han tok utgangspunkt i forholdene på bygden. I byene ville det kanskje vært mer praktisk å selge enkesetene slik at enkene selv kunne velge hvor de ville bo, og det var også større tilgang på leiligheter og enklere å få kjøpt mat der. Aas poengterte i argumentasjonen at den forrige loven, som sa at alle prestegjeld skulle opprette enkeseter, ennå ikke var blitt oppfylt overalt. Det kom altså en ny lov før mange hadde rukket å bygge enkeseter. Dette var også tilfelle i Gjerstad, som ikke hadde noe enkesete å selge for å investere pengene i et fond.²³¹

5.7.2 En uoffisiell karakteristikk av Aas

N. N. Dahl²³² og O. N. Løberg skrev i 1845 en karakterskildring av alle stortingsrepresentantene denne perioden. Ut fra forordet i boken kan den ikke tillegges altfor stor vekt. Den er skrevet mest som underholdning av to menn som satt og betraktet de andre på Stortinget. For å gjøre det ekstra morsomt valgte de å være anonyme slik at de kunne more

²³¹ Storthings forhandlinger 1845, bok 9.

²³² Nils Nilsson Dahl var prest, politiker og forfatter. Satt på Stortinget 1845-1851 og ble regnet som en av Stortingets beste talere. (www.snl.no)

seg over alle spekulasjonene rundt hvem som sto bak. Mange av skildringene var relativt negative, der de beskrev representanter som lite virksomme og rett ut udugelige tingmenn. Ikke alle er beskrevet slik, og da er det riktig fornøylig å trekke fram Aas som eksempel:

Uden at vise synderlig Virksomhed maa Aas dog formedelst sine Kundskaber, sin Arbeidsomhed og sine hildede Anskuelser henregnes til Thingets dyktigere Ræpresentanter. I det samlede Storthing har Aas aldrig viist sig meget aktiv, derimod taler han ikke sjelden i Lagthinget og da helst i Sager, som henhøre til hans Fag som Præst. Som Sekretær i Lagthinget har han desuden ikke ubetydeligt Arbeide, der fordrer en Nøiagtighed, som ledsager Alt, hvad han foretager sig. Blandt alle de Ræpresentanter, som Amtet i lang Tid har sendt, staaer unægtelig Aas øverst, og der er vel ingen Tvivl om, at han ogsaa fremdeles vil blive valgt.²³³

Dahl og Løberg tegnet her et bilde av John Aas som kunnskapsrik, arbeidsom og nøyaktig. Dette stemmer godt overens med mitt generelle inntrykk av Aas gjennom hans virke som prest og embetsmann i Gjerstad, og det styrker min påstand om at han var en dyktig og godt likt mann i alt han foretok seg. Aas ble ikke valgt til flere Storting, siden han ikke stilte til flere valg.

5.7 Da Aas var bortreist fra Gjerstad

Aas måtte være lenge borte av gangen når stortingene var samlet, og i de periodene Aas var bortreist måtte andre prester utføre de kirkelige handlingene i prestegjeldet. I et brev til Faye fra 1836 kommer det fram at Faye vikarierte for Aas i tiden han var borte under hans første stortingsperiode. Faye vikarierte i annekskirken på Vegårshei, mens et par prester fra Kragerø vikarierte i hovedkirken. Ut fra brevet ser det ut til at prestene selv måtte skaffe vikarer. Aas visste ikke hvor lenge stortingsperioden ville vare, noe som gjorde det vanskelig å si hvor lenge det var ønskelig at Faye skulle vikariere. Aas fortalte at konen hans var med ham til Christiania, og at tiden da gikk fortere enn om hun ikke hadde vært med.²³⁴

I 1842 varte Stortinget åtte måneder. Det var mange måneder å være bortreist, særlig med tanke på at det var de viktigste månedene i året angående gårdsdriften. Prestene hadde ikke lønn fra staten, men levde av prestegårdsdriften. Antakeligvis hadde han derfor foretrukket å

²³³ Dahl og Løberg s. 71 Vevstad har også sitert dette i boka: Gjerstad Kjørke 150 år s. 179

²³⁴ A. Fayes *samlinger*. Riksarkivet.

være hjemme slik at han kunne holde overoppsyn med våronna og innhøstingen. Like før han reiste til Christiania skrev han et omfattende brev om hvordan og hvor han ønsket at korn, poteter og lin skulle såes. Han satte også Knud Lunde til tilsynsmann i den tiden han var borte. En så lang periode borte fra prestegården og kallet krevde forberedelser og mye planlegging.²³⁵

5.8 Ekko fra Stortinget – John Aas' hilsningstale

Det første formannskapsmøtet i Gjerstad ble holdt på Gjerstad faste skole den 17. april 1838. Her holdt Gjerstads første ordfører, sogneprest John Aas, en åpningstale der han redegjorde for hva han mente var hensikten bak formannskapet.

Loven om Kommunestyrelsen slutter sig nøie til Grundloven, den er om jeg maa sige, en mindre Sten, der er lagt oppaa den store Grundsten, til Opførelsen af den samme Bygning. Hvad Grundloven er i det større, er Formandskabsloven i det mindre. Efter begge er Bestyrelsen overdraget til et Udvalg af Mænd, som besidde den største medborgerlige Tiltro, og efter begge Øiemedet intet andet end paa rimeligste Maade at befordre det Store Statssamfunds saavel som det mindre Samfunds Velvære. Af sand Natur virke begge i én Aand, og i det de omfatte den hele Stat eller blot et Amt eller et Præstegjeld eller Sogn, gavner det paa det samme paa engang gjensidig det hele og det enkelte.²³⁶

John Aas fremhevet her at Grunnloven tilla folk makt. Denne makten måtte ikke misbrukes, men forvaltes slik at det kunne komme samfunnet til gode. Formannskapet var dermed en ”miniatyr” av Stortinget og bygget på de samme prinsippene. Aas var godt kjent med innholdet og tenkningen bak formannskapslovene siden han hadde vært med på behandlingen av disse på Stortinget. Dette kom også klart fram i åpningstalen på det første formannskapsmøtet i Gjerstad. Det nye lokale styret ville på sett og vis bli en ”stat i staten”.

De nye formannskapslovene av 1837 sa at formannskapet kunne bestå av tre til ni medlemmer. I tillegg skulle det velges et representantskap som kunne bestå av 12 til 36 medlemmer.²³⁷ Det første formannskapet i Gjerstad besto av tre medlemmer: John Aas, Ole

²³⁵ *I Aaret 1842 bliver Præstegaardens Drift følgende.* Gjerstad historielag.

²³⁶ *John Aas tale i det første formannskapsmøtet* i Gjerstad Historielags arkiv. Også gjengitt av Andreas Vevstad i *Gjerstad kommune 1837-1987*, s. 3

²³⁷ Pryser (1999) s. 251

Guttormsen Yttre-Haugen og Lars Frederiksen. I tillegg hadde formannskapet tre vararepresentanter.²³⁸ Representantskapet hadde 12 medlemmer.²³⁹

Dette lokale selvstyret skulle få mye å si på lokalplanet. For eksempel kunne man ikke pålegge kommunen utgifter eller forandre lokale offentlige ordninger uten at det ble vedtatt av formannskapet.²⁴⁰ I begynnelsen hadde ikke formannskapene særlig mange oppgaver fordi det tok tid før ordningen ble veletablert og de folkevalgte hadde fått gjort seg kjent med lover og vedtekter.²⁴¹ I tillegg til å lede kommunestyrene utgjorde ordførerne amtstingene.

Oppsummering

I tiden etter 1814 var det i praksis embetsmennene som styrte landet. Selv om Grunnloven åpnet for at folket skulle bestemme, varte embetsstandens sterke samfunnsposisjon fra enevoldstiden frem til midten av 1800-tallet. Et særlig vendepunkt for embetsstanden var innføringen av formannskapslovene i 1837, da bondeklassen fikk større muligheter til å hevde seg i politikken.

Selv om det ikke er svært mye å finne om Aas' politiske liv, er det likevel flere faktorer som peker i retningen av at Aas var nært knyttet til bygden og bøndene. I 1836 argumenterte han for liggedagene ut fra bygdens og bøndenes behov. Han mente at utenlandske skipperne skulle få lov til å legge til kai for å selge varer. Et viktig argument var at flere da fikk mulighet til å handle matvarer siden mange av disse skipperne tok imot tømmer som betaling. Han mente også at dette ikke ville gå utover omsetningen til kjøpmennene. I 1842 stemte Aas mot opphevelsen av jødeparagrafen, i likhet med flertallet av bøndene. Flertallet av embetsklassen ønsket derimot denne paragrafen fjernet. Aas kan ha føyet seg for bøndenes ønske eller stemt ut fra et teologisk standpunkt. Men det er også sannsynlig at han stemte ut fra sin overbevisning om at Norge burde holde seg til en evangelisk-lutherske lære, slik eidsvollsmennene argumenterte for i 1814. I 1845 argumenterte Aas igjen ut fra forholdene på bygden i saken om enkeseteloven. Enkesetene var en garanti for at enkene, hovedsakelig presteenker, ikke ble tvunget til å flytte fra bygden, men hadde et sted de kunne bo og klare seg ved hjelp av ressursene som var knyttet til enkesetet. Dessuten mente Aas at det var en

²³⁸ Vevstad (1987) s. 4

²³⁹ Vevstad (1987) s. 5 Dersom vararepresentantene til formannskapet regnes til representantskapet.

²⁴⁰ Pryser (1999) s. 252

²⁴¹ Dette kan utdypes mer, og også at ordførerne utgjorde amtstingene.

sikrere måte å investere kapital på, enn å la enkesetene gå inn i pengefond. Det var ganske vanlig at prester fra bygden spilte på lag med bøndene og fremmet deres ønsker på Stortinget. Det vil si at bygdeprestene ofte kunne stemme mot flertallet av sin egen stand. Dette bildet synes også å passe godt på Aas.

Aas ønsket at bøndene skulle hevde seg i politikken, men så klart utfordringene ved at bøndene manglet nødvendig kompetanse til å gjennomføre de oppgavene som fulgte med de politiske vervene. Dette var imidlertid noe Aas mente ville bedre seg på sikt. I fremtiden ville bøndene være langt mer skolerte enn de var i tiden rundt innføringen av formannskapslovene. Han så på skolen som et viktig redskap for demokratiseringen.

6.0 Konklusjon

Ut fra det jeg har funnet og skrevet om sogneprest John Aas, former det seg et bilde av hva slags prest og embetsmann han var. Når vi ser ham i forhold til beskrivelsen av opplysningspresten eller ”potetpresten” i innledningskapittelet, dukker det opp en del felles trekk samtidig som det også kommer noen nye sider til syne. Noen av forskjellene skriver seg fra de mange endringene som skjedde i samfunnet og i presterollen de første tiårene av 1800-tallet. Andre ulikheter har med Aas’ personlighet å gjøre. I det videre skal jeg se på hvilke sider embetsmannen John Aas hadde til felles med den klassiske opplysningspresten, og hvilke brudd eller dreininger av presteembetet som ble representert ved Aas. Tilslutt vil jeg konkludere med min forståelse av John Aas som prest og embetsmann.

John Aas’ familiebakgrunn og oppvekst var ikke typisk for en opplysningsprest. Embetsmenn kom som regel fra embetsfamilier. Det vanlige var at prestesønnen overtok prestegjeldet der faren hadde virket, som for eksempel i Gjerstad, der prestesønnen Søren Georg Abel overtok etter faren Hans Mathias Abel, før John Aas kom i 1820. I motsetning til Søren Georg Abel, som kom fra en embetsfamilie og hadde både utdanning og slekt fra Danmark, kom Aas fra et gruvesamfunn på Røros og var utdannet ved det nye universitetet i Christiania.

Før Norge fikk eget universitet i Christiania, måtte man ta teologisk embetsutdannelse i København. Det vil si at da John Aas tok sin embetseksamen i 1818, var han én av veldig få embetsmenn som ikke hadde tatt utdanning utenfor Norge. Da Aas kom til Gjerstad, var det i vid forstand en helnorsk prest som kom. Under utdanningen fikk han ikke de rasjonalistiske tankene som rådet på universitetet i København, men de norske professorene Hersleb og Stenersens teologi, som var mer bibelorientert og preget av luthersk kirkelighet. Kontakten med København ble brutt kort etter at det norske universitetet var etablert, og dermed skilte den nye generasjonen av prester seg ut fra de eldre prestene når det gjaldt teologi. I motsetning til for eksempel Søren Georg Abel, var ikke Aas preget av rasjonalisme. Han var mer evangelisk fokusert i sin forkynnelse.

Opplysningsprestene ønsket å fremme kristen tro og fromhet. Det ønsket også John Aas, men han gjorde det ut fra et annet utgangspunkt. Han var ikke rasjonalist slik som de klassiske opplysningsprestene, men en prest av Hersleb-Stenersens skole. Det betyr at han hadde et

annet teologisk utgangspunkt. John Aas viste seg som en sogneprest med et åndelig ansvar for sine sognebarn, en bygdens ”far”. Mange av arbeidsoppgavene som var tillagt presteembetet, gjorde ham i utgangspunktet til en slags ”far” for bygden. Eksempelvis var han en selvskreven leder i fattigkommissjon og skolekommissjon – som prestene før ham. Som leder for skolen hadde han ansvar for barnas undervisning, og han utdannet flere omreisende lærere. I kraft av sitt embete hadde han også til dels utøvende makt ved at han skrev attester, kunne ilegge mulkt og nekte konfirmasjon og altergang. Aas måtte svare biskopen på hvordan den kristne fromheten og kristendomskunnskapen var blant gjersdølingene. Han ivret blant annet for måteholdsarbeid og leseselskaper. Det ville være til det beste for Gjerstad om alkoholmisbruket gikk ned, og om gjersdølingene fikk mer kunnskap om jord- og skogbruk som kunne gi en mer fortjenstfull gårdsdrift. På den måten fremsto Aas også som en ”oppdrager” av bygdefolket. Dette er helt i tråd med den klassiske forståelsen av opplysningspresten. Aas representerte altså kontinuitet. Flere av funksjonene og arbeidsoppgavene som var tillagt embetsrollen var tydelig farget av enevoldstiden til siste halvpart av 1800-tallet.

Likevel bidro Aas med å modernisere presterollen på flere områder. Gjennom sin helnorske bakgrunn var han barn av det nye Norge, oppdratt med demokratiske ideer. Han fikk i stand byggingen av den faste skole, flere år før det kom noe påbud om faste skoler og han var også svært positiv til etableringen av seminaret på Holt. Måten Aas tenkte om skole og utdanning på, hadde på sett og vis som mål å gjøre presten overflødig på flere områder som ikke direkte angikk de kirkelige handlingene. Dette understreker bruddet med den klassiske opplysningspresten. For eksempel gledet Aas seg over at mer skolegang etter hvert ville utruste bøndene til å ta på seg politiske verv og oppgaver i kommisjoner. Skolegang ville med andre ord ble et viktig ledd i demokratiseringen. Etter hvert tok også seminaret over lærerutdannelsen, som presten tidligere hadde hatt som sin oppgave. Samtidig som Aas bar med seg noen av de klassiske trekkene for opplysningsprestene, var han også en moderne prest og hadde en god evne til å forstå tiden og samfunnet han var en del av. Han tenkte langsiktig, særlig med tanke på hva en forbedret skole kunne bety for en videre samfunnsutvikling og realisering av demokratiet.

Det at Norge fikk etablert eget Storting og Regjering, skapte det en ny og viktig arena for embetsmennene. I en overgangstid fra 1814 til omtrent midten av 1800-tallet var de på den

ene side fortsatt kongens embetsmenn, på den annen side dominerte de det nye folkestyret. Embetsmannen gjenspeilte på samme tid sin maktposisjon fra enevoldstiden og det nye demokratiske Norge. Disse to sidene ved embetsmannen kom tydelig til syne hos John Aas. Men samtidig stilte han seg positiv til den nye tiden og til mange av de samfunnsmessige endringene. Til tross for at mange av disse endringene ville komme til å svekke embetsmannens samfunnsposisjon.

Gjennom ”stortingsmannen Aas” er det også mulig å spore ham som ”far”. Han stilte seg på bøndenes side og argumenterte til bygdens og bøndenes fordel. Med det viste han en form for omsorg for sin sognebarn. I tillegg var han sannsynligvis særlig interessert i saker som angikk kirken, selv om dette er vanskelig å slå fast med sikkerhet. John Aas var den første ordføreren i Gjerstad og i åpningstalen han holdt ved det første formannskapsmøtet fikk han tydelig fram intensjonen bak de nye formannskapslovene av 1837. Denne nye ordningen ble som en liten ”stat i staten” og skulle tjene til det beste for folket. Derfor ivret han for at de folkevalgte bøndene skulle få skolegang som gjorde dem til velegnede samfunnsledere. Nettopp i denne sammenhengen kan vi se at ”opplysning” dukker opp med et nytt ansikt. På samme måte som vist ovenfor i forhold til skolen, ville konsekvensen av Aas’ oppfatning ført til at embetsmannens dominerende politiske rolle etter hvert ble redusert. Det kan virke som om denne tanken om at kunnskapsnivået på verdslige områder etter hvert skulle jevnes ut var et karakteristisk trekk ved ham. Dermed kan man si at John Aas var en embetsmann som hadde svært moderne ideer og holdninger.

Kontakten som John Aas representerte mellom det nasjonale og det lokale kommer også til syne i forbindelse med kirkebyggingen i Gjerstad. Gjennom sitt nettverk i hovedstaden kom han i kontakt med arkitekten Grosch, som i samarbeid med Aas, tegnet Gjerstad kirke. Og Aas hadde også med seg Lars Rasmussen Listøl til Christiania for at han skulle bli instruert av Grosch. Også i denne forbindelse var Aas tidlig ute, da Gjerstad kirke sto ferdig i 1848 og oppfylte de kravene som ble vedtatt først i 1851. Det var da den store kirkebyggingen i Norge tiltok for alvor.

Forskjellen mellom den tradisjonelle opplysningspresten og den moderne presten ble også synlig med tanke på hvordan John Aas stilte seg til frivillige organisasjoner og omreisende lekpredikanter. I løpet av hans tid som sogneprest i Gjerstad kom både opphevelsen av

Konventikkelplakaten i 1842 og den første Dissenterloven i 1845. Ved begge disse anledningene var han representant på Stortinget. Dessverre er det ikke mulig med sikkerhet å fastslå hvilket standpunkt han inntok i disse sakene. Men det er kanskje mulig å tenke seg at han stilte seg kritisk, i det minste til Dissenterloven, siden han også stemte mot opphevelsen av passusen i § 2 som forbød jøder adgang til Norge. I så fall forsterker det inntrykket av at Aas sto for den gamle, grunnlovsfestede oppfatningen av riket som en religiøs enhet forankret i den evangelisk-lutherske lære. Norske borgere skulle oppdras i denne. Men Aas viste også at han var en moderne prest da han meldte seg inn i den første misjonsforeningen i Gjerstad sogn i 1852. Dette var kanskje en av de første frivillige organisasjoner i Gjerstad, og her var Aas helt med i tiden. Både opphevelsen av Konventikkelplakaten og innføringen av Dissenterloven var forutsetninger for slik utviklingen. Dessuten kom organisasjonene til å spille en betydelig rolle i demokratiseringen av Norge.

Spørsmålet til slutt er om sogneprest John Aas passet inn i den klassiske beskrivelsen av opplysningsprest eller om han representerte en ny type prest. Ut fra mine undersøkelser passer ikke Aas uten videre inn i bildet av den klassiske opplysningsprest. Det at han kom fra et gruvesamfunn på Røros, hadde sin utdannelse fra universitetet i Christiania og var embetsprest i en ny tid, gjorde ham forskjellig fra tidligere opplysningsprester. Aas er med å fremme utvikling på andre premisser enn den klassiske opplysningspresten. Etableringen av Stortinget og Regjeringen skapte en ny arena for embetsmennene. Her er embetsmannen med på å forme nye lover og regler for samfunnet. I motsetning til den gamle embetsmannen som måtte føye seg etter pålegg fra høyere hold. Moderniseringen av Norge bidro til at presteembetet var i endring gjennom 1800-tallet. Med tanke på hvordan Aas så betydningen av videreutviklingen av demokratiet og skolesystemet, og ønsket at bøndene skulle få spille en større rolle i disse, opplever jeg Aas som en svært moderne og klartenkt embetsmann. Når det gjelder John Aas som prest og åndelig leder opplever jeg ham som mer tradisjonelt forankret i pietismen og av ideen om en felles evangelisk-luthersk oppdragelse. Men det som skilte ham fra tidligere opplysningsprester var bruddet med rasjonalismen og han var positiv til etableringen av misjonsforening. Men likevel ikke trekke den så langt som å si at John Aas var en reformprest som fremmet vekkelser. De dukker opp først fra midten av 1800-tallet. John Aas er en slags overgangsprest mellom den klassiske opplysningspresten og den senere reformpresten. Han viser kontinuitet med opplysningspresten, samtidig som han viser klare

brudd. På samme måte representerer Aas helt en ny side gjennom moderniserende ideer, som siden ble grunnlaget for reformpresten som kom noe senere.

Kilder

Arkiver

Gjerstad Historielag

Aas, J. *Karakteristik af Gjerrestads og Vegarsheiens Beboere*. Arkivboks 122

Aas, J. *Den første Lægpredikant paa Gjerestad*. Arkivboks 122

Aas, J. *Bemærkninger, forskjellige Gjenstande Landevæsenet betræffende*. Arkivboks 122

Aas, J. *I Aaret 1842 bliver Præstegaardens Drift følgende*. Arkivboks 122

Aas, J. *Liighed mellom 1816 og 1857*. Arkivboks 122

Aust-Agder arkiv (Aust-Agder Kulturhistoriske Senter)

Gjerstad kommunearkiv E01

E-1-1-4. *Gjerstad kommune. Div skolesaker 1822-1858*.

21 Personalia, John Aas

Aas, J. *Taler 1820 – 1861*

Statsarkivet i Kristiansand

Gjerstad Prestearkiv

A-II-6. *Kopibok (innkomne brev) 1816-1839*.

A-II-7. *Journal 1840-1910*.

Biskopen i Kristiansand

C47. *Visitaseretninger 1839-1840*

C50. *Visitaseretninger 1847-1850*

C55. *Visitaseretninger 1960-1862*

Riksarkivet

Privatarkiv 15. A. *Fayes samlinger John Aas brev til Andreas Faye*.

Litteratur

Aas, J. (1846). *Efterretninger om Røros Kobberverk og Præstegjeld*. Christiania: Paa Utgiverens Forlag. I Commission i P. E. Mallings Forlags-Boghandling.

Aas, J. (1999 [1869]). *Gjerestads Præstegjeld og Præster. Til Læsning for Almuen. Udarbejdet af John Aas, Sognepræst i Gjerestad og Provst i Østre Nedenæs, og efter hans Død fuldendt af A. Faye*. 3 utgave. Gjerstad Historielag i samarbeid med Aust-Agder-Arkivet. Tvedestrand Boktrykkeri A/S.

Aas, J., (1955). *Fortegnelse over Ord af Almuesproget i Gjerestad og Vigarsheien: med tillegg*. Oslo: Universitetsforlaget

Abel, S. G. (1809). *Religions-Spørgsmaale for Ungdommen. Femte oplag, aftrykt efter tredie gennemseede og rettede Udgave*. Christiania: Wulfsberg. URL: <http://www.nb.no/utlevering/nb/e2da0f9c3143ec5e54cc1552c05d12fb>

Amundsen, A. B. (1986) "Fromme Borgeres Vindskibelighed og Dyd" Perspektiver på konfirmasjonens sosial-historie frem mot siste århundreskifte." I: B. Haraldsø (red.). *Konfirmasjonen i går og i dag*. Oslo: Verbum, s. 242-264

Austad, T. (1986). "Sanhed til Gudfrygtighed" en analyse av Pontoppidans katekismeforklaring". I: B. Haraldsø (red.). *Konfirmasjonen i går og i dag*. Oslo: Verbum, s. 168-184.

Dahl, N.N. og Løberg, O.N. (1845) *Ellevte ordentlige Storting, en Samling af Karacterskildringer*. Christiania: Forfatterens Forlag. URL: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007090510002

Eldal, J. C. (2002). *Kirker i Norge. Med historiske forbilder 1800-tallet*. Oslo: Afro, forlag for arkitektur og kunst.

Eldal, J. C. (2007). "Et mangfold av kirker". I: E. Seip (red.). *Chr. H. Grosch. Arkitekten som ga form til det nye Norge*. Oslo: Pax Forlag, s. 215-283.

Eldal, J. C. og Torvanger Å. M. (2007). "Nye idealer i arkitekturen". **I:** E. Seip (red.). *Chr. H. Grosch. Arkitekten som ga form til det nye Norge*. Oslo: Pax Forlag, s. 165-177.

Faye, A. (1999 [1869]) "John Aas 1820-1867". **I:** J. Aas *Gjerestads Præstegjeld og Præster. Til Læsning for Almuen. Udarbeidet af John Aas, Sognepræst i Gjerestad og Provst i Østre Nedenæs, og efter hans Død fuldendt af A. Faye*. 3 utgave. Gjerstad Historielag i samarbeid med Aust-Agder-Arkivet. Tvedestrand Boktrykkeri A/S, s. 143-147.

Fuglum, P. (1972). *Kampen om alkoholen i Norge 1816-1904*. Oslo: Universitetsforlaget.

Glette, I. (1948) *Gjerstad Kirke 1848-1948*. (Info om utgivelse er ikke angitt.)

Haanes, V.L. (1998). "Hvad skal da dette blive for prester?" *Presteutdannelsen i spenningsfeltet mellom universitet og kirke, med vekt på modernitetens gjennombrudd i Norge*. Trondheim: Tapir forlag.

Haraldsø, B. (1983). "Kirkens bekjennelse og skolens kristendomsundervisning. En studie i norsk skolelovgivning." **I:** I. Asheim, Å. Holter, H. Kvalbein, M. Sæbø (red.). *For kirke og skole. Festskrift til dosent dr. theol. Ole Modalsli på 70-års dagen 1. april 1983*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 38-64.

Haraldsø, B. (1997). "1739 – 1850. Det stille hundreåret – menighetsskolens tid." **I:** B. Haraldsø (red.). *Kirke – skole – stat. 1739-1889*. Oslo: IKO-Forlaget, s. 10-43.

Høverstad, T. (1930). *Norsk skulesoga, Frå einevelde til folkestyre 1814 – 1842*. Oslo: Steenske Forlag.

Jakhelln, H. (1995). "Vedlegg 3: Den historiske utvikling av lærernes arbeidsrettslige stilling". **I:** *NOU 1995:18 Ny lovgivning om opplæring "... og for øvrig kan man gjøre hva man vil"*. *Utredning for utvalg oppnevnt ved kongelig resolusjon av 10. november 1993. Avgitt til kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet 4. juli 1995*. Oslo: Statens forvaltningstjeneste, statens trykning, s. 553-597.

URL:

<http://www.regjeringen.no/Rpub/NOU/19951995/018/PDFA/NOU199519950018000DDDPDFA.pdf> (lest 12. august 2010)

Lindstøl, T. (1915). *Stortinget og Statsraadet 1814 – 1914, efter offentlig foranstaltning. (Bind 2, første del.)* Kristiania: Steenske bogtrykkeri.

Løvlie, B. (2003). "Presten som opplysningsagent." I: J.P. Burgess (red.). *Den norske pastorale opplysninga. Nye perspektiver på norsk nasjonsbygging på 1800-tallet.* Oslo: Abstrakt forlag. s. 55-78

Moe, B. (1845). *Biographiske Efterretninger om Eidsvold-Repræsentanter og Storthingsmænd I Tidsrummet 1814-1845.* Christiania, trykt og forlagt af Chr. Schibsted.
URL: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008100703009

Mohn, J. N. (1874). *Storthingene 1815-1874, belyste ved Statistik.*
Særaftryk af "Norsk Retstidende" for 1874.
URL: <http://www.nb.no/utlevering/nb/b445be48369c19b2319d3f5ba469b604>

Molland, E. (1979). *Norges Kirkehistorie i det 19. århundre. (Bind 1.)* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Norseth, K. (2007). "La os bryte over tvert med vor stumhet!" *Kvinnens vei til myndighet i de kristelige organisasjonene 1842-1912.* PhD thesis, Det teologiske Menighetsfakultet

Oftestad, B.T. (1998). *Den norske statsreligion, fra øvrighetskirke til demokratisk statskirke.* Oslo: Høyskoleforlaget.
URL: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009030900113

Oftestad, B.T. (2005). „Kirken i det nye Norge“. I: Oftestad, B.T., Rasmussen, T., Schumacher, J. *Norsk kirkehistorie.* Oslo: Universitetsforlaget. s. 180-312

Pryser, T. (1999). *Norsk historie 1814-1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*. Oslo: Det Norske Samlaget.

Rasmussen, T. (2005). "Fra reformasjonen til 1814". I: Oftestad, B.T., Rasmussen, T., Schumacher, J. *Norsk kirkehistorie*. Oslo: Universitetsforlaget. s. 85-177

Schnitler, C. W. (1911). *Slegten fra 1814, studier over norsk embedsmandskultur i klassicismens tidsalder 1814-1840*. Kristiania: H. Aschehoug & Co.
URL: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006083000028

Seip, J. A. (1997). *Utsikt over Norges historie, Tidsrommet 1814 – ca. 1860*. Trondheim: Gyldendal Norsk Forlag ASA.

Skullerud, Aa. (1971). *Bondeopposisjon og religionsfrihet i 1840-årene*. Oslo: Universitetsforlaget.

Steen, S. (1973). *Amt og Stat 1837-1860*. Oslo: J.W. Cappelens Forlag.

Storthings forhandlinger. (1836). Stortings-Efterretninger, indeholdende 8de ordentlige og 4de overordentlige Stortings Forhandlinger samt Rigsretten i 1836 / redigerede af Sylv. Sivertson

Storthings forhandlinger 1845. (bok nr 9.)

Sørensen, Ø. (2001). *Kampen om Norges sjel 1770-1905. Norsk idéhistorie bind 3*. Oslo: Aschehoug.

Tveit, K. (1986). "Konfirmasjonen og skolen". I: B. Haraldsø (red.). *Konfirmasjonen i går og i dag. Festskrift til 250-års jubileet 13. januar 1986*. Oslo: Verbum, s. 47-65.

Vevstad, A. (1987). *Gjerstad Kommune 1837 – 1987*. Utgitt av Gjerstad Historielag.

Vevstad, A. (1998). *Gjerstad Kjørke 150 år. Kjørka og bygda i skiftande tider 1848-1998*. Gjerstad Menighetsråd: Tvedestrand Boktrykkeri AS.

Vevstad, A. (2008). *Egelands Jernverk – jernverket i skogbygda*. Gjerstad: Tvedestrand Boktrykkeri AS.

Wasberg, F.C. (1963). Studentersamfundet ble stiftet i en alvorlig tid av 19 unge menn. *Aftenposten*. 27. september 1963. Side 5.

Internett sider

Den norske kirke. *Biskopene i Den norske kirke 1537–2009*. URL:
http://www.kirken.no/?event=doLink&famID=1926#stvgr_krsand
(lest: 16. februar 2010)

Geithe, L. (12. januar 2008) *om Hans Olsen Aasen*. URL:
http://www.bergstaden.org/index.php?option=com_content&task=view&id=132&Itemid=41
(lest 31. oktober 2010)

Gjerstad Frikirke. *Historie*. URL:
<http://www.gjerstad.frikirken.no/view.php?page=103>
(lest 09. januar 2011)

Guds Menighet Vegårshei. *En kort presentasjon av Guds Menighet Vegårshei*. URL:
<http://www.gudsmenighet.no/index.php?pageID=85&page=historie>
(lest 1. desember 2010)

Kirkehistorisk arkiv ved Norsk Lærerakademi. *Lov, angaaende Almue-Skolevæsenet paa Landet. Stockholms Slot den 14de Juli 1827*. URL:
http://fagsider.org/kirkehistorie/lover/1827_skole.htm#pp29
(lest 12. august 2010)

Kongeriget Norges Grundlov. Grunnloven høsten 1814 etter union med Sverige. Nasjonalbibliotekets database URL:

<http://www.nb.no/baser/1814/4nov2.html>

(lest 13. september 2010)

Mardal, M. A. *Jacob Aall* URL:

http://www.snl.no/Jacob_Aall

(lest 24. februar 2010)

Thyness, P. *Jacob Aall – utdypning (NBL-artikkel)* URL:

http://snl.no/.nbl_biografi/Jacob_Aall/utdypning

(lest 08. januar 2011)

Statistisk sentralbyrå. *Befolkning*. URL:

<http://ssb.no/befolkning>

(lest 16. februar 2010)

Statistisk sentralbyrå. *Befolkningsendringer i kommunene 1951-2010*. Gjerstad. URL:

<http://www.ssb.no/emner/02/02/folkendrhist/tabeller/tab/0911.html>

(lest 16. februar 2010)

Store Norske Leksikon: *Nils Nilssøn Dahl*. URL:

http://www.snl.no/Nils_Nilssøn_Dahl

(lest 2. november 2010)

Store Norske Leksikon: *Det Kgl. Selskap for Norges Vel*. URL:

http://snl.no/Det_Kgl._Selskap_for_Norges_Vel

(lest 30. november 2010)

Store Norske Leksikon: *Konfirmasjon – religion*. URL:

<http://snl.no/konfirmasjon/religion>

(lest 1. desember 2010)

Store Norske Leksikon: *Laud*. URL:

<http://snl.no/laud>

(lest 08. januar 2011)

Stortingets nettsted. *Opphevelsen av Jødeparagrafen i Norges Grunnlov 1814 - 1851 - 2001. Kortfattet historikk og beskrivelse av dokumentasjonen.* URL:

<http://www.stortinget.no/no/Stortinget-og-demokratiet/Historikk/Historisk-dokumentasjon/Jodeparagrafen/Innledning/>

(lest 3. november 2010)

Thyness, P. *Jacob Aall – utdypning (NBL-artikkel).* URL:

http://www.snl.no/.nbl_biografi/Jacob_Aall/utdypning

(lest 16. februar 2010)

Wergeland, H. (1842) utdr. fra *Jødesagen i det norske Storting.* URL:

<http://www.arkivverket.no/webfelles/manedens/jan2008/votering.html>

(lest 13. september 2010)